

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

**EMPERYALİZM - AZGELİŞMİŞLİK
VE
TÜRKİYE**

ÇAĞLAR KEYDER

Emperyalizm - Azgelişmişlik ve Türkiye
Yerli Araştırmalar Dizisi: 1

ÇAĞLAR KEYDER

**EMPERYALİZM
AZGELİŞMİŞLİK
VE
TÜRKİYE**

**Emperyalizm - Azgelişmişlik ve Türkiye / Çağlar Keyder / Dizgi
ve Baskı: Kent Basımevi / Kapak Düzeni: Ferit Erkman / Kapak
Baskısı: Reyo Basımevi / Cilt: Numune Ciltevi / Baskı Tarihi:
Mart 1979 (2. Basım) / Birikim Yayıncılık Koll. Şti. Ankara Cad.
Güncer Han 45/18 PRD 538 Sıra No: 1 - İstanbul.**

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	7
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	8
I. GİRİŞ	9
II. KAPİTALİZME GEÇİŞ	17
III. KAPİTALİST DÜNYA EKONOMİSİ	26
IV. ÜRETİCİ SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASI	31
V. AZGELİŞMİŞLİK KAVRAMI	35
VI. ÜLKE KAVRAMI VE ÜCRETLER	42
VII. DÜNYA EKONOMİSİNİN HİYERARŞİK YAPISI	46
VIII. PERİFERİDE SANAYİLEŞME	49
1. SERMAYENİN HAREKETİ	49
2. TEKNOLOJİ, TEKELLER VE YENİ METALAR	53
3. ÜLKELERİN HANGİ METALARI ÜRETECEĞİ NASIL SAPTANIR	63
4. «YENİ EKONOMİK DÜZEN»	67
IX. İŞÇİ GÖÇÜ	69

X. DÜNYA EKONOMİSİNDE ÜLKELERİN STATÜSÜNÜN BELİRLENMESİ VE SEMİ - PERİFERİ	74
1. SEMİ - PERİFERİNİN TANIMI VE GÖREVİ	77
2. SEMİ - PERİFERİLİĞE GEÇİŞ	79
XI. ÜLKELER ARASI DEĞER AKTARIMI	82
1. KÂR MEKANİZMASIYLA DEĞER AKTARIMI	83
2. ORGANİK BİLEŞİMİN FARKLILIĞINDAN KAYNAKLANAN DEĞER AKTARIMI	85
3. EŞİTSİZ MÜBADELE	91
4. EŞİTSİZ MÜBADELE VE DÖVİZ KURU	99
XII. SİSTEM HİYERARŞİSİNİN SÜRDÜRÜLMESİ	101
XIII. SİSTEM İÇİNDE ÜLKELERİN STATÜ DEĞİŞTİRMELERİ	105
1. SEMİ - PERİFERİLİĞE GEÇİŞTE İÇ KOŞULLAR	106
2. MİLLİ BURJUVAZİ KAVRAMI	108
3. GEÇİŞTE DIŞ KOŞULLAR	114
XIV. TÜRKİYE TARİHİNDEN ÖRNEKLER	119
1. DEVLETÇİLİK	119
2. 1945 SONRASI GELİŞMELER	123
3. GENÇ TÜRKLERİN DENEMESİ	125
4. GÜNCEL DURUM	129
KAYNAKLAR	134

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Son on yıl içinde radikal teoride büyük gelişmeler oldu. Bu kitabı yazmamın nedeni bu gelişmelerin bazılarını kullanarak bir senteze varma isteğiydi. Bu sentezi az gelişmişlik teorilerinin eleştirisine ve bir gelişme modelinin oluşturulmasına uyguladım. Yararlandığım yazarların en önemlileri şunlardır: I. Wallerstein, A. Emmanuel, S. Amin, C. Palloix. Sanıyoruz ki, politik tutumları açısından birbirlerinden epey farklı olan bu dört yazardan hiçbiri benim çıkardığım sonuçların tümünü desteklemez. Umudum yeni sorular sorarak çözülmüş sanılan eski sorunları açmak, yeniden tartışma gündemine getirmek. Bu uğraşın değerli olduğuna, aynı konuları üniversite öğrencilerimle işlerken inandım. Onların dogmacı yaklaşımdan uzaklıkları bu yazıyı bitirmek için gerekli heyecanı bulabilmemi sağladı. Kendilerine teşekkür ederim.

Çağlar KEYDER

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu baskı için kitabın çoğunu yeniden kaleme aldım, tümünün de düzenlemesini değiştirdim. Üç yıl sonra bazı konuları daha az önemli görüyorum, yeni düzenleme bu değerlendirmeyi yansıtacaktır. Bunun dışında, bütün ikinci baskılarda olduğu gibi, mevcut yazıyla yeni düşüncelerim arasında bir denge bulmaya çalıştım; bu da, umarım, kitabın önceki şekline oranla daha kapsamlı bir içeriğe izin verdi.

Bu kitabın aslında uzunca bir deneme, bir hipotezin açıklanması olduğunu söylemek gerekiyor. Bu yüzden de bir - iki öneriyi bağlamın dışına çıkarıp, yalıtarak eleştirmek, kanımca, yararı tartışılabilir bir durum. Ancak hipotezin tümünü —değer yargılarıyla beraber— ele almak tartışmayı ileri götürecektir. Ümidim böyle bir tartışma ortamının oluşumuna katkıda bulunmak.

Çağlar KEYDER

I

GİRİŞ

Azgelişmişlik ve emperyalizm son yirmi yıl içinde sosyal bilimlerde en çok tartışılan konuları oluşturuyorlar. Özellikle politik uzantıları ve güncel önemleri bu konuları sürekli gündemde tutuyor. Bu yazıda amacımız azgelişmişlik ve emperyalizm çerçevesinde ele alınan kavramları tutarlı bir sorunsal içinde işlemek. Azgelişmişliğin oluşumu, azgelişmiş ekonomilerin dünya kapitalist sistemindeki yer ve işlevleri, sanayileşme ve gelişme sorunlarına, Türkiye'den de örnekler getirerek, çözümler önereceğiz. Önce, kısaca, azgelişmişlik teorilerinin eleştirel bir tarihçesini vereceğiz. Daha sonra da kullanacağımız kavramların ve bu kavramlardan çıkarılan hareket kurallarının sergilenmesine geçeceğiz.

Bilindiği gibi «gelişme» ekonomisi veya sosyolojisi adıyla anılan yapıtların sosyal bilim literatüründe gözükmesi 1950'lerde olmuştu. Bu yıllardan önce ise az gelişmiş ülkelerin incelenmesi kendi başına bir çalışma sahası oluşturmuyordu. Örtülü veya açık olarak yapılan varsayıma göre çağdaş az gelişmişlik, sanayileşmiş ülkelerin 19. yüzyıldan önceki tarihleri ile özdeş teorik boyutlara sahipti. Bu yüzden, irdelenmesi de doğal olarak sosyal ve iktisat tarihçilerinin tekelinde idi. 1950'lerdeki değişiklik soğuk savaşın yoğun ideolojik rekabet atmosferinden kaynaklanır.

Kesin reçetelerle sunulan bir gelişme modeli üretim düzeyini gerçekten yükseltebileceğini kanıtlamışken, Batı dünyası Sovyet sistemine karşı sunduğu alternatifleri daha güncel ve somut boyutlara indirmeye mecburdu. Nitekim 1950'lerin gelişme iktisadı ve gelişme sosyolojisi 19. yüzyıl sanayileşme tarihinden kaynaklanan teorik sorunsalı reddetmeden, az gelişmiş ülkelerin somut koşullarını daha yakından incelemeye yöneldi. Bu somut koşullar ve gelişmenin sorunları temelde karşılaştırmalı bir görüş açısından inceleniyordu. Çünkü yukarda sözünü ettiğimiz varsayım —az gelişmişliğin sanayileşmenin ön tarihi olarak görülebileceği varsayımı— aynı zamanda teknolojik bir görüş de getiriyordu. Varılacak nokta modern burjuva demokrasilerinin sanayileşme düzeyleri olarak kabul edilince, az gelişmiş ülkelerin çeşitli göstergeleri aynı değişkenlerin gelişmiş toplumlardaki boyutlarına oranla değerlendiriliyordu.* Bu bağlamda kullanılan kavramlar ve teorik modeller ise gelişmiş toplumlarda hakim olan ideolojik sorunsaldan kaynaklanmaktaydı.

* Bu yaklaşımın en net örneği Rostow'da görülür. Bkz. W.W. Rostow «The Stages of Growth, A Non-Communist Manifesto».

Örneğin ekonomik davranışlar pazar modeli çerçevesinde ve bireysel faydayı ençoklaştırma varsayımı altında inceleniyordu. Eğer bu varsayımın gerektirdiği tür davranışlar gözlenemezse ekonomi dışı etkenlerin pazar mekanizmasının işleyişini nasıl geciktirdiği anlatılıyordu. Örneğin geleneksel toplum yapısı fertlerin salt ekonomik seçimler yapmalarını önlüyordu. Fakat nasıl olsa bu yapı çözülme yolundaydı ve sonunda mekanizma işleyecekti. Kurumsal belirlenmelere daha az önem veren başka araştırmacılar ise fertlerin dünya görüşlerinden, hatta başarı gereksinmelerinden sözedererek azgelişmişlik sorunlarının kökünde gelişmiş toplum insanlarına benzemeyen davranışları arıyorlardı. Bu tür bütün yaklaşımların ortak yanı, sonu sanayi toplumuna götüren doğrusal bir gelişme modeline (modernleşme) inanmış olmaları ve de azgelişmişliğin nedenlerini araştırdıkları ülkenin sınırları içinde aramalarıydı.*

1950'lerin sonunda görülmeye başlayan eleştirel ve Marx'ın kendi yapıtlarından kaynaklanan yaklaşımlardan önce Marksist teori de azgelişmişlik çözümlemelerinde pek başarılı kabul edilemezdi. 1930'lar öncesi verimli tartışmalar durduktan sonra Marksist tarih de doğrusal bir gelişme planına indirgenmişti. Çözümlemeler ülke düzeyinde yapılıyor, modernleşme teorisine benzer bir teleolojik yaklaşımla gelişmenin son noktasının, bu sefer de, Sovyetler Birliği'nin ulaştığı sosyo-ekonomik düzen olduğu savunuluyordu.

İdeolojik görevleri açık olan bu iki yaklaşımın dışında kalan eleştirel bir sorunsal ancak 1960'larda oluşmaya başladı. Bu sorunsalın kökleri 1950'lerde yazan

* Modernleşme teorisinin Türkiye'ye uygulanması için bakınız: D. Lerner, **The Passing of Traditional Society**.

Paul Baran'a kadar uzanır.* Baran'ın yapıtlarındaki temel sav az gelişmişlik olgusunun tek tek ülkeler düzeyinde incelenemeyeceği idi: Az gelişmişlerin niçin ve nasıl gelişemediği ancak gelişmişlerle olan ilişkileri irdelendiğinde anlaşılabilir. Kendilerinden önce sanayileşmiş ekonomiler şimdi az gelişmiş olanları çeşitli şekillerde sömürmüşler, böylece onların sanayileşmelerini önlemişlerdi. Bu sömürü yoluyla az gelişmiş ülkeler geri bırakılmışlardı, çünkü potansiyel olarak yatırıma yöneltebilecekleri toplumsal artık-ürün ülke dışına aktarılmıştı. Baran, sömürünün başlıca iki yolla gerçekleştiğini söylüyordu. İlk sömürge döneminde, şimdi az gelişmiş olan ülkelerdeki birikmiş ve üretilen değerler zorbalıkla yağma edilmiş ve ganimet olarak sömürgeci ülkeye taşınmıştı. Demek ki bu aktarılan artık ürün gelişmiş ülkelerin sanayileşmelerine katkıda bulunan önemli bir faktördü. Daha sonraları ise, gelişmiş ülkelerin sanayileşmeleri ilerleyip tekeller ortaya çıkınca, temel değer aktarım mekanizması az gelişmişlere mal satan tekellerin yüksek kârları olmuştu. Az gelişmiş ülkeler tekellerden mal almaya mecbur oldukları müddetçe yüksek fiyatlar karşısında bir pazarlık güçleri olmayacak ve böylece ürettikleri değer bir kısmı ticaret sırasında ülke dışına çıkmış olacaktı. Bu yüzden de artık ürün sanayi yatırımlarına kaydırılamıyor ve sanayileşme geri kalıyordu. Ayrıca sanayileşmiş ülkelerle olan ticarî ve diğer ilişkiler az gelişmiş ülkenin iç yapısını «çarpık»laştırıyordu. Örneğin lüks tüketim yapan bir ticaret burjuvazisi oluşuyor, böylece ülkenin kaynaklarının sanayileşme doğrultusunda kullanılması tekrardan saptırılıyordu. Oysa az gelişmiş ülkeler bir şekilde sınırları

* Bkz. **The Political Economy of Growth.**

kapasalar ve içerde yaratılan artık ürünü sanay yattırımlarına yneltebilseler, istenilene ulaşılabacak, sanayileşme gerçekleşecekti. Bu ekonomik reçetenin politik uygulayıcıları milliyetçi küçük-burjuva entellektüelleri, ellerindeki gl silah ise planlama olacaktı.

Görüldüğü gibi Baran'ın —teşhisi olmasa bile— getirdiği czm Sovyet gelişme deneyinden esinlenmiştii. Czmlemesinin politik uzantıları yanında az gelişmiş ülkeye salık verilen sınırları kapama ve planlama politikası da Sovyet tarihinin soyutlaştırılmış ğretisiydi. Bu bağlamda değinmemiz gereken bir nokta var: Baran'a göre az gelişmiş ülkelerin diğer ülkeler gibi sanayileşememelerinin nedeni smrlmeleiydi. Böyle bir analizde kapitalizme geçiş sorunsalı ve sanayileşmenin kapitalizmden çıktığı görüşü yok ediyor. Yapılan varsayım her toplumun kapitalist ilişkileri içinde tohum olarak taşıdığı, her toplumun belirli bir üretim güçleri birikimi düzeyine geldiğinde kapitalizme ve bu yüzden de sanayileşmeye geçeceği. Yani başlangıçtaki yapı ne olursa olsun, sömürü olmasa az gelişmişlik de olmayacak, zamanla bütün ülkeler muhakkak sanayileşmeyi de başaracaktı. Baran'ın doğrusal tarih görüşünden ve getirdiği teleolojiden kaynaklandığı açık. Bunun sonucu olarak da az gelişmiş ülkelerin özgün tarihleri ve bu tarihin ortaya çıkardığı toplumsal oluşum biçimleri önemlerini yitiriyorlar. Az gelişmişlik sorunu sadece dış etkenlere bakarak incelenebilecek ve yine dış etkenlerin üzerine eğilerek czmlenebilecek bir sorun haline geliyor. İkinci olarak da, kapitalizme geçiş diye bir kavram olmadığından, ülkelerin tarih içinde dizilmeleri salt üretici güçlerinin gelişme düzeyinden kaynaklanan bir kıstasla oluyor. Yani ayırım az gelişmiş, sanayileşmiş ve çarpık sanayileşmiş ülkeler diye yapılıyor. Bu tür bir

sınıflamanın tarihi materyalizmden uzaklığı kadar, belirli bir dönemin ideolojik gereksinmelerine nasıl hizmet ettiği de açık. Hatırlanabileceği gibi «kapitalist olmayan yol» türünden formüller ilk olarak 1950'lerde ortaya atılmıştı. Bu formülün etiketlediği gerçeklik içinde politik baskı uygulayan, dışarda ise Sovyet-Amerikan ideolojik çatışmasında çekimser kalan milli burjuvaziye geliştirmeye yönelmiş diktatörlüklerdi. Bu rejimler Baran'ın önerdiği sınırları kapama ve planlama politikasını bir nebze gerçekleştiriyorlardı; buna karşılık işçi sınıfı ilericiliği ile hiçbir ilişkileri olmamasına rağmen, dış politikada milliyetçi (yani Batı'ya karşı) bir tutum sürdürdüklerinden Sovyet ideolojisi tarafından ilerici kabul ediliyor ve böylece «kapitalist olmayan yol» da oldukları söyleniyordu. Baran'ın lügatçesinde bu formül milliyetçi aydınlar yoluyla çarpık sanayileşmeden kurtulup sanayileşme yolunda üretici güçleri geliştirmek olarak özetlenebilir. Böyle bir yolun ne kapitalist olmadığı, ne de sonunda «çarpık» olmayan sanayileşmeyi getireceği ortada.

Az gelişmişliği gelişmişliğin ön tarihi olarak gören Batı düşüncesinin eleştirisi Baran'la başladı. Politik düzeyde de Baran'ın önerdiği çözümler az gelişmiş ülke küçük-burjuvazisini uzun süre etkiledi. Türkiye'de de Yön hareketinden 1971 öncesi cuntalarına kadar milliyetçi aydınlar politika sahnesinde eksik olmadı. Bu bağlamda bizim için önemli olan; az gelişmişlik literatürünün Baran'dan kaynaklanırken devraldığı kuramsal öneriler. Bunların birincisi az gelişmişliğin gelişmişlikle beraber tarihi bir diyalektik içinde incelenmesi gerektiği; ikincisi ise bu diyalektiğin sömürü ve az gelişmiş ekonominin yapısını etkileme boyutlarıydı. Giderek, özellikle Latin Amerika bağlamında geliştirilen teoriler bu iki yönde ilerledi. Örneğin «bağımlı-

lık» kuramları az gelişmiş yapının nasıl koşullandığını açıklamaya çalışırken, A. G. Frank ise daha çok sömürü mekanizmasına eğilerek Latin Amerika'nın gelişmiş ülkelerle ilişkisini kuramsallaştırdı. Az gelişmişlik teorisinin geliştirilmesinde ikinci önemli katkı olarak A. G. Frank'ın yapıtını inceleyeceğiz.*

Frank araştırmasını tarihi sürecin önemini belirterek başlatıyordu. 17. yüzyıldan itibaren Latin Amerika'nın tarihi önce Avrupa sonra da Kuzey Amerika ekonomileriyle olan ilişkilerinden bağımsız olarak incelenemezdi. Bu ilişkiler çeşitli Latin Amerika ülkelerini sanayileşen ülkelere hammadde ve tarım ürünleri ihraç edecek şekilde koşullamışlardı. Aslında bu koşullama bir bağımlılık zinciri çerçevesinde incelenmeliydi. Kontrol ve ekonomik güç «metropol» adı verilen merkez kapitalist ülkelerin tekelindeydi. Metropoller kendilerine bağımlı alt-metropoller yaratıyorlar ve halkalar giderek en uçtaki üretim birimlerine kadar uzanıyordu. Gerçi bütünleşme merkez ülkelerin politik, ekonomik ve ideolojik, her düzeyde hegemonyalarının yayılması anlamındaydı, ama asıl itici güç ticaretin yayılma dinamiği idi. Örneğin İngiliz sermayesi bir alt-metropol olan Buenos Aires'de ticari mihraklar yaratıyor, sonra da bunların dolayısıyla Arjantin içine kadar ticaret ilişkilerini yayabiliyordu. Bu şekilde en uzak yerleşmeler alt-metropollerin taşraları olarak ve alt-metropoller de kendi metropollerine, bağımlılık halkalarıyla bağlanıyorlardı. Bu bağımlılık halkaları aynı zamanda sömürü ve yapıyı şekillendirme mekanizmalarının da iletkenleri olarak en uzak üretim birimlerinin metropolün kontrol ve yöreğinde, metropol sermayesinin gereksinmelerine uygun bir şekilde üretim yapmalarını sağlıyordu.

* Bkz. **Capitalism and Underdevelopment in Latin America.**

Demek ki azgelişmiş ülkelerdeki üretim gerek koşulları, gerekse ticaretle değer aktarımı yoluyla metropolde sermaye birikiminin hizmetinde oluyordu. Yani, bağımlılık halkaları bütün dünyada üretimin sermayenin gereksinmelerine hizmet etmesini öngörü-yordu. Frank bu tartışmadan güncel önemi olan politik bir sonuç çıkarıyordu. Eğer kapitalizm bu denli egemense, Latin Amerika'da veya diğer azgelişmiş ülkelerde kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin hakimiyetinden söz etmek olanaksızdı. Latin Amerika'da ve diğer azgelişmiş ülkelerde çoğunlukla Sovyet yanlısı partilerin politikaları feodalizme karşı milli «ilerici» güçleri desteklemek doğrultusunda-ydı. Oysa Frank «feodal» bir sektör olmadığını, çünkü kapitalizme en uzak gözüken üretim birimlerinin dahi dolaşım (ticaret, kredi) mekanizmalarıyla sermayenin boyunduruğu altında olduklarını savunuyordu. Bu savunma sırasında hem burjuva iktisatçıların ikili ekonomi (dual economy)* tezine, hem de bu tezin yansıması olan feodal sektör - kapitalist sektör teşhislerine karşı çıkı-yordu. Frank'a göre işletme düzeyinde iç örgütlenme ve emek-gücü kullanma şekli ne olursa olsun, eğer üretimin niteliğini kapitalist pazar belirli-yorsa ve de sö-mürü mekanizması işletmeyi kapitalist ekonominin merkezine kadar bağlayan bir ağ kurabilmişse, artık herhangi bir üretim birimini —ve giderek toplumsal oluşumu— kapitalist dünya ekonomisi dışında incelemeye olanak yoktu. Buradan çıkarak da önerdiği politika «feodalizme değil kapitalizme karşı savaş» olarak formüllendirilmişti.

Frank'ın savunduğu görüşler sonraki yazarları

* Bu tezin ilk formülasyonu Bocke'dedir: **Economics and Economic Policy of Dual Societies.**

büyük ölçüde etkiledi.* Merkezle az gelişmiş ülkelerin tek bir bütün oluşturduğunu, ve merkezin kontrolünü vurgulaması Frank'a çeşitli eleştiriler yönelten yazarlar tarafından dahi kabul edilir oldu. Bu bağlamda Frank'ın bir «hata»sına dikkat çekmek gerekiyor.** Yukarıda söylediğimiz gibi hakim olan feodal sektör görüşüne karşı çıkarken, Frank tüm az gelişmiş ülke oluşumunun kapitalist olarak nitelendirilebileceğini söylüyordu. Burada talihsiz bir özdeşleştirme var: Sermayenin hakimiyeti kapitalizmle aynı olarak görülüyor. Oysa aşağıda tartışacağımız gibi bu iki kavramın ayrı şeyler anlatması hem kuramsal, hem de tarihsel analiz açısından daha anlamlı sonuçlar veriyor. Bu yüzden kapitalizmin hakim olduğu az gelişmiş toplumsal oluşumlardan söz ederken bunların üretim birimlerinde kapitalist ilişkilerin olmayabileceğini de söylemek daha doğru.

II

KAPİTALİZME GEÇİŞ

Tarihsel gelişmenin her coğrafi veya politik birim için aynı doğrusal çizgiyi izlemediğini söyledik. Dünya tarihinde kendi iç dinamiğinin ivmesiyle, yani dış etkenlerin zoru olmadan kapitalizme geçmiş tek bir yöre var: 16. ve 18. yüzyıllar arasında bu gelişimi tamamlayan Batı Avrupa. Zaten köleci toplumdan feodalitenin gelişmesi de çok özgün şartların biraraya gelmesiyle, Roma İmparatorluğunun çöken düzeninin üstüne Alman kabilelerinde geçerli üretim ilişkilerinin

* Bu etkilenmeyi anlatan Foster-Carter, Frank'ın yeni bir paradigma oluşturduğunu söylüyor.

** Bkz. Laclau «Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm» Birlikim 1.

yamanmasıyla olmuştur. Evrensel olarak geçerli sandığımız beş aşamalı şema doğrudan doğruya Avrupa tarihinin genelleştirilmesinden çıkarılmış bir basitleştirme.* Fakat bu basitleştirme içinde de bazı kavramsal sorunlar var. Bu sorunların en önemlisi toplumsal oluşum (social formation) ve üretim tarzı arasındaki gerekli ayırım. Bildiğimiz gibi feodal üretim tarzı, kapitalist üretim tarzı, vs. gibi kavramlarla ifade edilen, belirli bir üretim ilişkisinin (lord-serf veya sermayedar-ücretli işçi) biçimlendirdiği bütünselliktir. Doğal olarak bu üretim ilişkisinin salt mülkiyet ilişkisi ve hatta salt ekonomi düzeyinde kendi yeniden-üretilmesini sağlayabilmesi olanaksızdır. Mülkiyet ilişkisi ile beraber belirli bir teknoloji, bir emek örgütlenmesi; ve zaten bunların içinde varolan belirli bir ideoloji ve politik ilişkiler görüntüsü, söz konusu üretim ilişkisini ayakta tutarlar ve yeniden-üretilmesini sağlayan koşulları oluştururlar. Ne varki kavramsal olarak algıladığımız bu koşulların tarihin gerçekliğine aynen yansydıklarını iddia edemeyiz. Her somut tarihsel durum kavramsal saflığın öngörmediği bileşimleri içerir. Örneğin Latin Amerika'da veya Türkiye'de kapitalist üretim ilişkilerinin yanında, gözleyiciye feodal üretim tarzını hatırlatan ilişkilerin de olabileceğini biliyoruz. Veya Türkiye'de kapitalizme has bir politik biçim olan burjuva demokrasisi yanında kapitalizm-öncesi politik ilişkilerin birçok yörede geçerli olduğu söylenebilir. Yine Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğunun özgün yapısından kaynaklanan ve kapitalizme ters düşebilen yoğun bir devletçi ideoloji olduğunu biliyoruz. Birakalım az gelişmiş ülkeleri, sanayileşmiş merkez ülkelerde de kapitalist üretim ilişkilerinin yanında

* Burada P. Anderson'dan yararlanıyoruz. Bkz. **Passages from Antiquity to Feodalism**.

küçük üreticiliğin veya ev ekonomisinin varlığı yadsınmaz. Bu örnekler sıralamasının amacı üretim tarzı kavramında soyutlanan ilişkilerin somut tarihte saf ve yalnız olarak görülmediklerini ileri sürmek. Bu yüzden üretim tarzı kavramı kullanılarak üretilen diğer bir kavram somut analizde daha önemli bir yer tutuyor. Bu «toplumsal oluşum» kavramını şöyle tanımlayabiliriz: Birden fazla üretim tarzının öğelerini organik olarak içeren bir bütün. Fakat bu üretim tarzları içinde bir tanesi tüm toplumsal oluşumun karakterini belirler. Marx'ın dediği gibi diğer ilişkilerin ve faaliyetlerin özgül ağırlıkları ancak bu hakim üretim tarzının perspektifinden bakarak anlaşılabilir. Örneğin Atina veya Roma'da küçük üreticiliğin kaderini belirleyen hakim olan köle üretim tarzıdır. Veya ABD'de 1860'lardan önce köleliğin dinamiği ve faaliyet biçimi ancak kapitalizmin belirlediği bir ortam içinde incelenirse anlam kazanır. Kuşkusuz aynı yargı Latin Amerika'daki feodal ilişkiler veya Türkiye'de doğuda görülen kapitalizm-öncesi pratikler için de geçerli. Demek ki herhangi bir toplumsal oluşum içinde hakim olan —o toplumsal oluşumun yeniden-üretimini ve dinamiğini belirleyen— bir tek üretim tarzı vardır. Buradan çıkarak şu önermeyi yapabiliriz: Geçiş sorunu bir üretim tarzından öbürüne değil, bir üretim tarzının hakim olduğu bir toplumsal formasyondan diğer bir üretim tarzının hakim olduğu toplumsal formasyona geçiş olarak anlaşılmalıdır. Örneğin Batı Avrupa'da kapitalizme geçiş 2 - 3 yüzyıllık bir tarih sürecinde olmuştur. Bu süre içinde ne zaman toplumsal formasyon içindeki feodal ilişkilerin hakimiyetinden kapitalist üretim tarzının hakimiyetine geçildiğini belirlemek, muhakkak ki yoğun bir tarihi araştırmayla kanıtlanması gereken bir sorundur. Geçiş anlamak için

cevaplanması gereken soru kapitalist ilişkilerin ne zaman tüm toplumsal oluşumun dinamiğine hakim oldukları, kapitalizm-öncesi ilişkilerin ne zaman kapitalist değerklenme sürecinin yörüngesine girdikleridir.* Bu soruyu sorarak şunu da söylemiş oluyoruz: Bir toplumsal oluşum içinde yeni bir üretim tarzının hakimiyetinin başlaması tarih ders kitaplarının saptırıcı basitliği ile tartışılabilecek bir konu değildir. Örneğin 1789 devriminin, Fransa'da kapitalist üretim tarzının hakimiyetini kurmasından epeyi daha sonra geldiği, savunulabilir bir tezdır. İtalyan Komünist Partisinin de sosyalizme geçiş sorununu benzer bir perspektifle değerlendirdiğini sanıyoruz.

Bir toplumsal oluşum içinde birden fazla üretim tarzının öğelerinin görülebileceğini söylemiştik. Şimdi bu öğelerin aralarındaki ilişkilerin nasıl incelenebileceğini tartışacağız. Ortodoks yaklaşımda toplumsal oluşum kavramı unutulduğundan geçişlerin üretim tarzları arasında olduğu varsayılmaktadır. Bu görüşe göre örneğin feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçilir; demek ki bu iki üretim tarzının öğeleri birbirlerini karşılıklı dışalarlar. Hele Sovyet tezlerinde, üretim ilişkileri kavramı mülkiyet ilişkisine indirgendiğinden feodal mülkiyet ve kapitalist mülkiyet veya bu sonuncusu ile sosyalist mülkiyet doğal olarak çelişki içinde kabul edilir. Buradan çıkarak da iki ayrı üretim tarzı arasındaki ilişkinin sadece karşıtlık ilişkisi olduğu ileri sürülür. Oysa toplumsal oluşum kavramı karşıtlıkla beraber birliktelik, veya eklemlenme (articulation) fikrini de içerir. Eklemlenme, tâbi olan üretim tarzının içerdği ilişkilerin, tümüyle değış-

* Kanımızca Dobb-Sweezy tartışmasında toplumsal oluşum kavramının kullanılmaması yanlış sonuçlara yol açmıştır.

meden hakim üretim tarzının gereksinmelerine uygun bir şekilde yönelmeleri anlamına gelir. Örneğin klasik devir Bizans'ında köle çalıştıran devlet imalathaneleri artık köleci tarzın dinamiğini içlerinde taşımazlar; imparatorluk sisteminin mantığı içinde (Asya tipi?) örgütlenmiş, tâbi bir üretim ilişkisi sergilerler. 18. yüzyılın Doğu Avrupa feodal şekilleri ise, iç ilişkileri açısından ne kadar gerçek feodalizme benzeseler, artık Batı Avrupa'da gelişen kapitalist üretim tarzına eklemlenmiş ticari birimlere dönüşmüşlerdir. Feodal üretim tarzına özgü kendini yeniden-üretme biçimi artık gözlenemez. Bu «feodalimsi» şekiller devam etmeleri için kapitalist Batı'nın ihtiyaçlarına göre üretim yapan, kendilerine has dinamikleri olmayan birimlerdir. Daha güncel örneklere dönersek, 19. yüzyılın Latin Amerika'daki üretim şekilleri, «hacienda»lar, «latifundia»lar, hatta Osmanlı sınırları içinde «çiftlik»ler; iç örgütlenmeleri başka üretim tarzlarından kaynaklanan, fakat kapitalist üretim tarzının gereksinmelerine uygun bir dinamiğe oturtulmuş eklemlenmelerdir.

Eklemlenme kavramı sadece dışardan gelen ticaret sermayesi ile ülkedeki kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin birlikteliği olarak kullanılmıyor. Ülke içinde kapitalist ilişkilerin yerleştiği bir sektör geliştikten sonra, eklemlenme bu sektörle kapitalizm-öncesi ilişkilerin devam ettiği sektör arasında olabilir. Örneğin Türkiye'de, 1950'ler öncesi fabrikalarında, köyden gelip kısa süreyle çalışan ve tekrar köye dönen işçiler vardı. Kapitalist sektör kullandığı bu emeğin yeniden-üretim maliyetini tamamen üstlenmiyordu. Köydeki, kapitalist olmayan, küçük aile üreticiliği ilişkileri ücretlerin düşük tutulmasına olanak sağlıyordu. Bu olgu iki sektör arasındaki eklemlenmenin emeğin yeniden-üretimi düzeyinde görüntüsüdür. Aynı tür kesitleri mal

alım satımı düzeyinde de çıkarabiliriz. Örneğin fabrikalarda (kapitalist sektörde) hammadde olarak kullanılan bir malın küçük üreticilik ilişkileri içinde imâl edilmesi, ve bu yüzden kapitalist sektörün mâledebileceğine oranla daha ucuza temin edilebilmesi bir eklemlenme olgusudur. Bazı savlara göre tarımda küçük üreticiliğin devamını bu eklemlenmede ve kapitalist sektörün tarımda kapitalist ilişkilerin yerleşmesini istememesinde aramak gerekir.* Günümüz Türkiye'sinde de «feodal kalıntı» diye bir söz edilebilirse, bu formülün anlatmaya çalıştığı iç örgütlenmesi feodal ilişkileri hatırlatan, fakat kesinlikle kapitalist bir ortam içinde ve ona bağlı olarak varlığını sürdüren eklemlenmiş şekillerdir. Bu örnekten çıkarak şunu da belirtebiliriz: «Eklemlenme» sadece ticaret veya ekonomi düzeyinde olmaz. Türkiye'deki «feodal» kalıntılara dönersek, buralarda politik-ideolojik işlevler yerine getiren, örneğin şeyhlik kurumunun, kapitalist ortam içinde nasıl burjuva-demokratik parlamento kurumuyla eklemlendiğini biliyoruz. Veya 19. yüzyıl Prusya'sında Junkerlerin kapitalist kurumlar içinde üstlendikleri işlevi irdelersek, yine iki ayrı üretim ilişkisinin politik düzeylerinin ne tür bir eklemlenme gösterdiğini anlarız. Veya, ideolojik düzeyde, küçük üreticiliğin bireysel faydacı ideolojisinin, güçlü devlet özleminin, gerektiğinde kapitalizm tarafından nasıl harekete geçirildiğini biliyoruz.

Etrafımızdaki daha güncel olaylara dönersek, örneğin gecekondü kültürü, herhalde, eklemlenme sorunları içinde daha iyi anlaşılabilir. Çeşitli ideolojik öğelerin kapitalist ilişkilerin çerçevesinde dönüşmesi etrafımızda gözlediğimiz yaşam dünyasını tanımlayan

* Bkz. Gutelman **Structures et Reformes Agraires**.

bir olgu. Türkiye’de devletin algılanmasının özgüllüğünden, ‘dolmuş’ şarkılarına kadar tartışılabilecek bir çok örnek yukarki önermelere uygun görüntülerde.

Şimdiye kadar iki değişik üretim tarzının birlikte işlevsel bir bütün oluşturabileceklerini eklemleme kavramı etrafında tartıştık. Fakat «eklemleme» olgusu bizi üretim tarzlarının karşıtlıklarını gözardı etmeye götürmemeli. Ortak bir tarih çizgisi içinde eklemleme ve karşıtlığın ne zaman ve nasıl etkili olduklarını araştırmamız gerekli. Bu araştırmada Marx’ın kapitalist üretim tarzının yerleşmesini emek süreci düzeyinde incelerken kullandığı bir kavramı sergileyeceğiz. Bu kavram emeğin boyunduruk altına alınması (subsumption) kavramı.* Marx kapitalizmin gelişmesinde iki ayrı etaptan söz ediyor: Birincisinde emeğin boyunduruğu şeklidir. Yani kapitalizm-öncesi emek süreci hâlâ sürdürülür, örneğin bir zanaatkâr veya çiftçi aynı teknikle, aynı işbölümüyle, aynı araçlarla üretim yapar, fakat artık bir kapitalist için çalışmaktadır. Bu kapitalist; üreticiye sermayeyi tedarik eden, ürettiği mallara da sahip olan, dolayısıyla onu şekli bir boyunduruk altında tutan güçtür. Fakat emek süreci henüz değişmediğinden, kapitalistin, koyduğu sermayeyi daha fazla değerlendirmesi için üreticiyi daha hızlı veya daha çok çalışmaya zorlaması gerekir. Böylece artık-değeri büyütme mutlak artık-değer çıkararak olur. Oysa asıl kapitalist (capitalism proper) aşamada emek süreci kapitalistin kontrolüne geçmiştir. Artık, emek gerçek boyunduruk altına girmiştir; tasarımına yabancı olduğu, kontrolün tamamen elinden çıktığı, hiyerarşik olarak empoze edilen bir işbölümüyle çalışmasını sürdürmektedir. Bu durumdaki kapita-

* Bkz. K. Marx, **Capital I**, Appendix, kitabın baskılarına katılmamış yedinci bölüm.

list, üretkenliği —ya işbölümünü değiştirerek, ya da yeni üretim araçlarını işe sokarak— artırma imkânına sahiptir. Demek ki sermayesinin daha fazla değerlenmesi sadece mutlak değil, aynı zamanda göreceli artık-değer çıkarılmasıyla da gerçekleşebilir.

Görüldüğü gibi, ilk etapta eski üretim ilişkilerinin aynı kalabilmesine karşın ikinci etapta —gerçek boyunduruk ile— kapitalizme özgü ilişki olan ücretli işçi ortaya çıkıyor. İlk etapta sadece sermayenin hakimiyetinden sözedebiliriz; ikinci etapta ise, artık gerçek anlamda kapitalizmin hakimiyeti vardır. Daha önceki kavramlarla ise ilk aşamada eklemlenmeden; ikinci aşamada esas kapitalizme geçişten bahsedebiliriz. Çünkü ikinci aşamada sermaye, eski üretim ilişkileriyle bağlı emeğin serbest emeğe dönüşmesini, tam anlamıyla ücretli işçi olmasını öngörmektedir.

Aynı ayırımı üçüncü bir kavramsal boyutta da yapma olanağımız var. Şöyle ki «sermayenin hakimiyeti» veya «şekli boyunduruk» olarak nitelediğimiz ilk etap sermayenin üretici sermaye olarak değil, ticaret veya para sermayesi olarak işlev gördüğü bir aşamadır. İkinci aşamada ise sermaye, emeği harekete geçirerek artık-değer çıkarma mekanizmasını işleten güçtür; yani esas kapitalizmi belirleyen üretim ilişkisini içerir. Bildiğimiz gibi ticaret ve para sermayesi kapitalizmden önce de, çeşitli kapitalizm-öncesi ilişkilere eklemlenmiş olarak görülür.* Örneğin Roma İmparatorluğunda, Bizans'da veya Osmanlılarda ticaret sermayesi varolan üretim ilişkilerinin içinde faaliyetini sürdürebilmiştir. Osmanlı merkezi otoritesi imparatorluk ekonomik hayatını kontrol ederken, yine kontrol ettiği bir ticaret sermayesinden imparatorluk-ıçi işbö-

* Bkz. K. Marx, **Kapital**, III.

lümünü kurmakta yararlanmıştır. Devletin ekonomi üstündeki kontrolü zayıflayınca para sermayesinin faaliyet alanı büyümüş; merkezî otoriteye borç veren, bunun karşılığını vergi toplayarak alan mültezim-bankerler sisteminin çözülmesinde önemli rol oynamışlardır.* Fakat, gerek ticaret, gerek para sermayesi kendi başlarına çözücü bir dinamik getirmezler. Ancak bu sermaye fraksiyonları üretici sermayenin gereksinimleri doğrultusunda hareket etmeye başladıklarında, kapitalizmin dinamiği de kapitalizm-öncesi oluşumu etki altına almaya başlar. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ile ilişkili ticaret ve para sermayesi artık kapitalist üretim tarzının taşıyıcıları niteliğindedir. Bu sermaye fraksiyonları Avrupa'da üretici sermayenin (gerçek boyundurluk, esas kapitalizm) değerlendirme sürecinde gerekli olan girdileri temin etmek, üretilen değer gerçekleştirmesi için gerekli pazarları yaratmak görevini üstlenmişlerdir. Bu bağlamda çözücü bir işlevleri vardır. Eski üretim ilişkileri meta üretimine ve alım satıma izin vermediği müddetçe ticaret sermayesi —giderek de para sermayesi— işlevlerini sürdüremeyeceklerdir. Örneğin kendine yeten köy topluluklarından kurulu bir düzende pazar için meta üretimi fazla gelişemez. Bu yüzden ticaret ve para sermayesinin çözücü etkileri —Rosa Luxemburg'un koyduğu adla— öncelikle «doğal ekonominin yıkılmasını» gerektirir. Bunu yaparken de, meta ekonomisinin sınırlarını genişletmek amacı ile, ulaşım şebekelerinin kurulmasını, para işlemlerini zorlayan vergiler konulmasını, veya nüfusun belirli tür ürünlerde uzmanlaşmasını öngörürler.** Fakat unutmayalım ki kapitalist ilişkilerin ge-

* Bkz. İslamoğlu ve Keyder, «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı» adlı makale, **Toplum ve Bilim**, 1.

** Bkz. Rosa Luxemburg, **The Accumulation of Capital**.

lişmesi doğal ekonominin yıkılıp meta üretiminin yerleşmesini kendiliğinden izlemez. Önce, sermayenin hakimiyeti altında ticarî üretimin yapıldığı fakat kapitalizm öncesi ilişkilerin sürdüğü bir aşama sözkonusudur. Ticaret sermayesinin değerklenmesine uygun bir şekilde meta üretiminin gelişmesi oradaki toplumsal oluşumun özelliğine bağılı olarak yeni üretim biçimleri ortaya çıkarır. Bu biçimler sözkonusu toplumsal oluşumun ticaret sermayesi dolayısıyla kapitalist üretim tarzının etki alanına girdiğini sergiler. Demek ki kapitalist ilişkiler başlamadan, ücretli işçi sermayenin gerçek boyunduruğına girmeden, eklemlenme dolayısıyla kapitalist üretim tarzının hakimiyeti ortaya çıkabiliyor. Bu hakimiyet altına giren birimler özerk dinamiklerini kaybediyorlar, değışikliklere uğruyorlar. Sözkonusu toplumsal oluşumlarda ücretli işçinin nitelediğı esas kapitalist ilişkilerin yerleşmesi ise daha ileri bir aşamada oluyor.

III

KAPİTALİST DÜNYA EKONOMİSİ

Toplumsal oluşum örneklerimiz öncelikle kapitalizm ile eklemlenmeye giren kapitalizm-öncesi birimleri sözkonusu ediyor. Bu seçimin mantığı sadece ilgi alanımızın zorunlu olarak kapitalizmin yerleşmesi sorunsalı olmasında yatmıyor. Aynı zamanda tarihsel olarak da mevcut diğerk toplumsal oluşumların tümünü etki altına alan, bunların hepsini kendi bünyesi (genişletilmiş yeniden-üretimi) doğrultusunda yönlendiren tek üretim tarzının kapitalizm olması bu seçimi zorunlu kılıyor. Sadece kapitalizm kendi dinamiğı çerçevesinde tüm dünyaya yayılma, bütün dünyadaki üre-

timi tek bir işbölümü etrafında örgütlenme ivmesini gösteriyor.

Ortaya çıkmasından bu yana kapitalizm diğer üretim biçimlerini kendi etkisi altına almış; önce ticaret sermayesi yoluyla şekli bir boyunduruk kurmuş, sonra da üretici sermayenin yayılmasıyla dünyadaki tüm emek üzerinde gerçek boyunduruk kurulması aşamasına gelmiştir. Marx'ın dediği gibi «burjuva toplumun özgül görevi ana hatlarıyla bir dünya pazarı oluşturmak ve üretimi bu dünya pazarı temelinde gerçekleştirmektir.»* Gerçekten de Marx'ın bu gözlemi sırasında kapitalizm bir dünya pazarı oluşturmuş sayılabilir. Yani ticaret sermayesi hem yeni toprakları hem de o zamana kadar kapitalist genişlemeye kapalı kalmış kapitalizm-öncesi toplumsal oluşumları dünya pazarına sokmayı başarmıştı. Çin ve Japonya ticarete açılmış, Osmanlı İmparatorluğu ise daha önceden dünya pazarının bir parçası olmuştu. Dünya pazarının bir parçası olmak veya tercih edeceğimiz deyimle dünya ekonomisine katılmak formülüyle neyin anlatıldığı üzerinde durmak gerekiyor.**

Kapitalizm-öncesi toplumsal oluşumlar dünya ekonomisine girmeden önce ya yerel boyutlar içinde, ya da büyük bir imparatorluk çerçevesinde belirli bir işbölümü sürdürüyorlardı. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunda böyle bir işbölümünün sürmesi merkezi politik otoritenin denetimi altında oluyordu. Çeşitli kontrol mekanizmaları nerede neyin nasıl üretileceğini, kim tarafından nereye taşınacağını kesin bir şekilde belirlemişti. Doğal olarak bu denetimin amacı süregelen sistemin devamını sağlamak, sistemdeki ar-

* Marx'tan Engels'e Mektup, 8 Ekim 1858.

** Dünya ekonomisi kavramını kullanırken I. Wallerstein'i izliyoruz. Bkz. **The Modern World-system.**

tığı edinen (temellük eden) sınıfın bu artığı kullanabileceği şekilde elde etmesini mümkün kılmaktı. Yine doğal olarak, sistemin gerçekten istendiği gibi işlemesi, artığı edinen merkezî otoritenin güçlülüğü devam ettiği sürece olabiliyordu. Osmanlı tarihine baktığımızda özellikle 18. yüzyıldan itibaren üretim ve dolaşımın politik otoritenin kontrolundan giderek çıktığını görüyoruz. Önceleri kaçakçılıkla, sonra daha açık olarak, imparatorluğun çeşitli yörelerinde Avrupa pazarı için üretime başlanmıştı. Bu üretimi harekete geçiren, kapitalist sistemin mantığını taşıyan ticaret sermayesiydi. Böylece Avrupa pazarı için meta üreten bölgeler politik otoritenin devam ettirmeye çalıştığı işbölümünden çıkıp, dinamiğini kapitalist üretimin tayin ettiği bir işbölümüne katılmış oluyorlardı. Bu meta üretimini gerçekleştiren âyanlar, çiftlik sahipleri veya küçük üreticiler, üretim kararlarını artık Avrupa pazarında oluşan fiyatlara göre alıyorlardı. Kapitalist üretimin gereksinimleri çerçevesinde değerlendirilen ticaret sermayesi kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin kapitalizme eklemlenmesini sağlıyor, bu üretimi gerçekleştiren emeği şekli boyunduruk altında tutuyordu.

Politik olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalan bir çok bölge —öncelikle Balkanlar, Mısır ve Suriye-Lübnan— dünya ekonomisine katılma sürecini izlemeye başladılar. Sonradan 19. yüzyılın ilk yarısında, Ege bölgesi ve Çukurova da aynı şekilde Avrupa pazarı için mal üretimine başlayıp dünya işbölümüne katıldılar. Anadolu'nun diğer bölgelerinin ticaret sermayesi hakimiyetine girmesi daha geç oldu. Demiryolları ulaşım imkânlarını artırıncaya iç bölgeler de giderek pazara açıldı, ve küçük köylüler dahi kendi tüketimleri dışındaki meta üretimini dünya fiyatlarını yakından izleyen bir pazar için yapar oldular.

Pazar mekanizmalarının yerleşmesi ve üretimin pazarda iletilen işaretlere göre yöneltilmesi, meta üreten sektörün genişlemesinin ötesinde bir yapısal değişiklikler de yaratır. Daha önce sözünü ettiğimiz «yeneden köleleştirme» bu tür bir değişikliktir. Balkanlardaki «çiftlik» olayını bir nev'i feodalleşme, veya serbest köylünün bağımlı köylü şeklinde büyük bir üretim birimi içinde örgütlenmesi olarak görebiliriz. Gerek ticaret sermayesi, gerek para sermayesi —kredi mekanizması— dünya sermayeleri ile ilişkileri nispetinde, üretimi dünya pazarına yönelten uyarıcılardır. Yani, ticaret sermayesi sadece meta alışverişini gerçekleştiren pasif bir olgu değil, kapitalizmin yerleşmeye başladığı bölgelerde gereksinmelerine uygun yapılar ortaya çıkarmasının başlıca aracıdır. Demek ki ticaret sermayesi dünya ekonomisine katılırken ortaya çıkan yapıyı belirleyen bir olgudur. Fakat bu belirleme tek başına ticaret sermayesi tarafından yapılmıyor, çünkü ortaya çıkan yapı dünya ekonomisine kapalıyken hüküm süren ilişkilere de bağlı. Ticaret sermayesi Latin Amerika'da ve Osmanlı İmparatorluğunda aynı kapitalizm-öncesi yapıyla karşılaşmıyor. Hatta Balkanlar ve Ege bölgesi farklı üretim biçimlerine sahip olduklarından ilkinde ticaret sermayesi çiftlik türü bir yapı geliştirirken, Ege bölgesinde teker teker tüccara bağlanmış küçük üretici olgusu daha yaygın olabiliyor. Eğer ticaret sermayesinin mantığını «kapitalist üretimin gereksinimleri çerçevesinde pazarı genişletmek» olarak tanımlarsak, bu mantığın işlemesinin kapitalizm-öncesi yapının özelliği tarafından belirlendiğini savunabiliriz. En temel bir ayırım politik düzeyde hüküm süren ilişkilere göre saptanabilir. Koloni haline getirilen —yani devletin Avrupa'lılar tarafından oluşturulduğu— bölgelerde (Hindistan, Afrika)

ticaret sermayesi politik egemenliği de eline geçirmiş kabul edilebilir. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu ve Çin gibi eski devlet yapısını muhafaza eden  lkelde Avrupa ticaret sermayesi devletle beraber iş görmeye mecburdur. Böyle bir olgunun söz konusu ülkedeki devlet-toplum ilişkilerini ve sınıf haritasını yakından etkileyeceği açıktır. Ayrıca kapitalizm-öncesi devletin hâlâ ekonomik artığın önemli bir kısmını toplaması, para sermayesinin de bir hareket sahası bulması bakımından önemli bir olgu. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunun dünya ekonomisine katılmasında sadece ticaret değil, borçlanma da mühim bir yer tutuyor. Merkezi devletin varlığı ve vergi toplamada etkinliği ticaret sermayesi ile beraber para sermayesinin de değerlenme olanağı bulmasını sağlıyor.

Üretim biçimlerindeki farklılıklar ise dünya ekonomisine girme sürecini etkilemek açısından daha önce de sözünü ettiğimiz değişik örgütlenmelere yol açıyorlar. Örneğin kabile düzeninin sürdüğü bir yörede şeker ka mışı üretiminin örgütlenmesi ile, üretim büyük köylüler tarafından yapıldığı İzmir-Aydın bölgesindeki kuru üzüm üretiminin ticaret sermayesi egemenliğine girmesi çok farklı sonuçlar veriyor. Demek ki dünya ekonomisine katılmak diye adlandırdığımız olguyu ayrıca eklemlenme kavramıyla da incelemek gerekiyor. Çünkü her örnek için ticaret sermayesinin hakimiyetinden, emeğin şekli boyunduruk altına alınmasından, dünya ekonomisine katılmaktan sözedebiliriz. Fakat tanımlanması istenilen olgunun özgüllüğünü bu kavramların soyutlama düzeyinde araştırmak olanaksızdır. Bu yüzden eklemlenme kavramı gerekli bir bütünleyici. Söz konusu toplumsal oluşumda kapitalizmin hakimiyetini nasıl kurduğunu, ortaya hangi üretim biçimlerini çıkardığını, eski politik ve ideolojik

pratiklerin ne tür dönüşümlere uğradığını, eklemlenme kavramı yoluyla çözümlemek mümkün oluyor.

IV

ÜRETİCİ SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASI

Dünya ekonomisi kavramını kapitalizmin hakim olduğu oluşumların tümünün ortak bir dinamikle nitelendirilebileceğini anlatmak için kullanıyoruz. Daha önce de söylediğimiz gibi dünya ekonomisine katılmak öncelikle kapitalist ilişkilerin yönlendirdiği bir işbölümüne girmek anlamına geliyor. Bu işbölümünün ortaya çıkmasını sağlayan mekanizma ise ticaret sermayesinin belirli malların üretimini harekete geçirmesi. Yaklaşık olarak İkinci Dünya Savaşı'na kadar dünya ekonomisini ve dünya işbölümünü işlevsel bir bütün içinde devam ettiren ticaret sermayesiydi. Üretici sermayenin değerlendirilmesi ise ülkeler içinde oluyordu. Sanayi ülkelerinden dışarıya yapılan yatırımlar çoğunlukla ticareti artırmak ve yatırım yapıldığı ülkede dünya işbölümüne uygun üretimin yapılması amacını güdüyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise üretici sermaye ülkelerarası bir nitelik kazanmaya başladı. Artık kapitalist değerlendirme süreci —emekten artık-değer elde edilmesi— de dünya ekonomisi düzeyinde oluyordu. Bu savı ileri sürerken sadece yatırımların nitelik değiştirdiğini, sermayenin ülkelerarası hareketinin üretim amacı gütmeye başladığını söylemiyoruz. Bu nitelik değiştirmeye beraber, üretici sermayenin üretim kararlarını dünya ekonomisi çapında almaya başladığını ileri sürüyoruz. Yani üretici sermayenin uluslararasılaşması II. Dünya Savaşı'ndan sonra öyle bir safhaya geldi ki, üretim kararları alınırken, dünya eko-

nomisi içinde herhangi bir ülke veya bölge olası bir üretim yeri olarak kabul edilmeye başlandı. Bu kararların beklenen kâr oranlarına göre doğru olarak alınmasını denetleyen de banka sermayesiydi. Eskiye oranla çok daha ileri bir düzeyde uluslararasılaşan bankalar üretim kredilerini dünya düzeyinde dağıtırken, bir tür plancı görevini yerine getirmeye başladılar.

Üretici sermayenin uluslararasılaşmasını belirleyen sadece sanayileşmiş ülkelerdeki sermayenin diğer ülkelerdeki emeği de sömürmeye başlaması değildi. Paralel bir gelişmenin, bu, diğer ülkelerdeki koşulları değiştirmesi de gerekiyordu. 1930'lara kadar ticaret sermayesi yoluyla dünya ekonomisine bağlı kalan bu ülkelerde gerek ekonomik, gerek siyasal iktidar ticaret sermayesinin elindeydi. Bu olgu kapitalist ilişkilerin henüz yaygınlık kazanmadığı anlamına gelir. Yani emeğin büyük kısmı hâlâ şekli bir boyunduruk altındadır. Devlet mekanizması ise ticaret sermayesinin isteklerini öncelikle cevaplandırmakta, çelişkili bir durumda üretici sermayenin aleyhine politikalar uygulamaktadır. Kâr oranları da ticaret sermayesi için daha yüksek olduğundan, ülkenin yapısı ticaret hacmini genişletmek doğrultusunda gelişmektedir. Bu yapının mantığı sanayileşmiş ülkelerde üretici sermayenin, diğer ülkelerde ticaret sermayesinin hakim olduğu bir dünya ekonomisinden kaynaklanmaktadır.* Ne var ki, 1930'lardan sonra bu yapı köklü bir dönüşüme sahne oldu. Önce dünya buhranı, sonra da savaş, ticarî akımlara dayanan bu düzeni sekteye uğrattı. Sanayileşmiş ülkelerde ticarî sermaye hareket alanını kaybetti. Bu ülkelerde ticarî faaliyetin çoğunluğu dış ticaret tarafından hareketlendiriliyordu. Dış ticaretin kesin olarak

* Az gelişmişliğe bu tür bir yaklaşım için Bkz. G. Kay, **Development and Underdevelopment, A Marxist Analysis.**

azalması, ve bir yandan da kârlılığının mutlak olarak düşmesi, ticaret sermayesini zayıflatan öğeler oldu. Buna karşılık bu ülkelerin çoğunda azalan ticaret hacmine bir tepki olarak sanayileşme programları uygulanmaya başlandı. Önceleri tüketim mallarında ithal ikamesi şeklinde sürdürülen bu programlar, giderek daha geniş bir temel üzerinde üretici sermayenin gelişmesine yol açtılar. Türkiye’de «devletçilik» diye adlandırdığımız sanayileşme politikası dünyadaki diğer örneklerle oranla daha erken başladığı ve daha bilinçli sürdürüldüğü için farklıdır. Yoksa buhran ve savaş sırasında azgelişmiş ülkelerde bir sanayileşme çabası bütün dünyada gözlenen bir olaydı.

Bu gelişmelerin sonucunda üretici sermayenin uluslararasılaşması aşaması iki ayrı şekilde hazırlanmış oldu. Bir yandan ücretli işçi kullanımı arttı ve bu yüzden ücretli işçinin istihdamını çevreleyen hukuki ve ideolojik koşullar ortaya çıktı; diğer yandan da ekonomilerde belirli bir sanayileşme başlangıcı başka sanayi yatırımlarını mümkün kıldı. Politik düzeyde ise, özellikle 1950’lerin soğuk savaş atmosferinde, dışarıya dönük bir sanayileşme politikası izleyen, yabancı sermayeye davette bulunan hükümetler iktidara geldiler. Böylece azgelişmiş ülkelerde üretken yatırımlar ve kapitalist ilişkiler ön plana çıktı, üretici sermayenin elde ettiği kâr oranları da ticaret sermayesine göre yükselmeye başladı. Gerek doğrudan yapılan yabancı yatırımlar, gerek de sermayenin uluslararası para pazarı yoluyla ülke içi burjuvazisine aktardığı fonlar sanayi üretiminde yoğunlaşır oldu.

İçinde bulunduğumuz süreç üretici sermayenin azgelişmiş ülkelerdeki hakimiyetini, ve sermayenin üretimi «dünya pazarı temelinde» planlamasını sergiliyor. Örneğin «çok uluslu şirketler» üretici sermaye-

nin uluslararasılaşmasını simgeleyen bir olgu. Çok uluslu şirketler **üretim** kararlarını dünya düzeyinde alan sermayenin örgütsel düzenini oluşturuyorlar. Tabiatı icabı en yüksek kâr oranını arayan sermaye bu aşamada, üretimi dünya düzeyinde planlayarak, sınıai üretimin az gelişmiş ülkelere doğru bir yeniden yerleşmesini (relocation) de gerçekleştiriyor.*

Dünya ekonomisinin günümüze kadar üç aşamadan geçtiğini söyleyebiliriz. İlk aşamada ticaret yoluyla kurulan bir işbölümü sözkonusu: Sadece mal alış-verişinin harekete geçirdiği bir işbölümü. Bu işbölümü kapitalistleşen bölgelerin gereksinmelerine uygun bir şekilde geliyor. İkinci aşamada ise kapitalizmin yerleştiği ülkelerden az gelişmiş bölgelere yapılan yatırımlar bu bölgelerin ticaret potansiyelini yükseltiyor. Yani ticaret sermayesinin akışkanlığı dünya ekonomisinin sürükleyici gücü olmuş. Az gelişmiş bölgelerde hakim olan ticaret sermayesi kapitalist ülkelerdeki üretici sermayenin gereksinmelerine uygun olarak hareket ediyor, ve dünya ekonomisi içindeki işbölümünü ilerletiyor. Bu aşamaya ticarî sermayenin uluslararasılaşması dönemi diyebiliriz. Üçüncü aşamada ise üretici sermayenin uluslararasılaşması sözkonusu. Dünya işbölümünü tayin eden öge sermayenin bütün dünya düzeyinde üretim kararları alabilmesi. Az gelişmiş ülkeler de dahil, bütün dünya ekonomisinde gerçek kapitalist ilişkiler ve üretici sermaye hâkim. Dünya düzeyinde ekonomik artık, ücretli emekten artık-değer çıkararak elde ediliyor. Bundan sonraki tartışmamızda dünya ekonomisinin üçüncü aşamasında az gelişmiş ülkelerin konumunu inceleyeceğiz. Bu incelemeye gi-

* Sermayenin uluslararasılaşması tartışmalarında Palloix'nın yapıtlarından faydalanıyoruz.

rişmeden önce «azgelişmişlik» kavramı üstünde durmak istiyoruz.

V

AZGELİŞMİŞLİK KAVRAMI

Azgelişmişlik kavramı taşıdığı ideolojik yük altında ezilip, yararlılığını yitirmiş bir kavram. Aslında her kavram kullanıldığı sorunsal içinde anlam kazanır: Azgelişmişlik kavramı ise bir sürü sorunsalın içinde (burjuva iktisattan üçüncü dünyacılığa kadar) görev yapmış ve bu yüzden de tanımı imkânsızlaşmış. Bu sorunsalların farklılıklarından öteye sanayileşmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler çeşitli dönemlerdeki görünümüleriyle teorileştirilmişler. Örneğin 1950'lerdeki görünüme göre tarım ürünleri satmak azgelişmişliğin değişmez bir koşulu olarak kabul edilmiş. O devirden kalma kavramlar ve tanımlamalar hâlâ azgelişmişliğin tarım ürünü ihraç etmeyle özdeş olduğunu hatırlatıyor. Daha sonraki bir şekliyle azgelişmişlik sanayi sektörünün gelişmemesi olarak alınmış, günümüze daha yakın yorumuyla da ağır sanayi sektörünün gelişmemesi olarak. Bu tanımların tümünün gerçekliklerini yitirdikleri açık. Dünya ekonomisi yeni evrelere varınca koşullar değişmiş ve bu tanımları da geride bırakmış. Artık tarım ürünlerini gelişmiş ülkeler ihraç ediyor: ABD dünya ekonomisindeki hegemonyasını bir ölçekte de buğday ihracatçısı olarak gerçekleştiriyor. Sanayileşmeye gelince, azgelişmiş ülkelerdeki sanayi sektörlerinin dünya ortalamalarının üstünde bir hızla büyüdüklerini biliyoruz.* Birçok az-

* Bunu ilk ileri süren Bill Warren olmuştur.

gelişmiş ülkenin giderek sanayi üretimini genişlettikleri, hatta sanayi malları ihraç ettikleri ortada. Ağır sanayi formülüne bakarsak, ya «ağır sanayi» kavramını değiştirmek gerekiyor ya da artık azgelişmiş ülkelerde de ağır sanayi üretimi yapıldığını kabullenmek. Türkiye gibi birçok ülkede çelik tesisleri, santraller, «fabrika üreten fabrikalar» işlemekte.*

Anlaşılabacağı gibi azgelişmişlik kavramının sorunlarından biri de somutla ilişkisinin koşulların değişmesine paralel bir gelişme gösteremeyecek nitelikte olması. Bu eşitsiz gelişmenin en önemli nedeni azgelişmişlik kavramının her zaman politik bir gelişme reçetesinin içinde anlam kazanmış olması. Politik stratejileri değişen koşullara uyarlı olarak dönüştürmek —kabullenmeliyiz ki— fazla başarıyla sürdürülen bir çaba değil. Örneğin 1970'lerin ortasında, Türkiye'de, gelişmeci radikal görüş sanayileşmek reçetesini önerirken, devrin başbakanı «fabrika üreten fabrikalar» formülünü çoktan benimsemişti. Gayet tabii ki somutu algılamaya kavramlarla başlarız; kavramları da somutu nasıl ve nereye doğru dönüştürme istediğimize göre seçeriz. Fakat kullandığımız kavramlarla tekrar somuta döndüğümüzde ilk algılamamızın yetersiz kaldığını saptarsak, yapmamız gereken, kavramları bu sefer yeni somutu dönüştürmek doğrultusunda yeniden düşündürmektir. Geleneksel azgelişmişlik kavramlarının güncel somutu dönüştürmek için gerekli algılamaya olanak tanımadıklarını savunuyoruz. Özellikle sanayi yatırımlarına yönelen yabancı sermayenin, televizyon ve transistör ihraç eden fakir ülkelerin, kamuoyu kirli havaya karşı çıkmayan ülkelere gönderilen ağır sa-

* Bu konunun benzer bir sorunsalda işlenmesi için bkz. N. Şenli, **Emperyalist sistemde 'Kontrol Sanayii' ve Ereğli Demir-Çelik**.

nayinin gözönüne alınması ve yeni azgelişmişlik kavramlarının eski teorilere ters gelen bu gerçekleri de açıklayabilmesi gerekiyor. Genel olarak azgelişmiş ülkelerde ve özellikle Türkiye’de bu türde bir teori geliştirilmemesi yukarda kısaca sözettiğimiz politik stratejilerin zor değişirliği ile bağlı. Bu genel-geçer ilkeyi biraz daha ayrıntıya indirip bir ideoloji eleştirisi yapmak yararlı gözüküyor. İncelenmesi gereken sorun azgelişmişlik olayının sanayileşme bağlamı dışında algılanamamasının ideolojik kaynakları. Aslında sorulan azgelişmişlik bağlamında eleştirel görüşlerin niçin ekonomist-teknokratik ve büyümeci sorunsalın dışına çıkmadığı sorusu. Kısaca söylemek gerekirse azgelişmiş ülkelerdeki devrimci aydınlar genellikle 18. yüzyılın «filozof»larının mirasçısılar. Dünya görüşleri müsbet bilimlerin insanlığın her sorununa çare bulabileceği ilkesinden kaynaklanıyor. Bu dünya görüşünde toplumsal olaylar da doğa gerçekleri gibi algılanıp, mühendislik yöntemleriyle dönüştürülebilir sanılıyor. Yapılacak şey sadece doğru teorileri ve doğru araçları kullanıp istenilen sonuca varmak olarak görülüyor. Mühendislik yöntemleriyle işe girilip toplumsal refahın artırılması tartışılmaz amaç olarak ortaya çıkıyor. Bu alternatifin dışında kalan gelişmeler —yani devrimci aydınların denetimi altında olmayan sosyal devrim— azgelişmişliği doğuruyor diye algılanıyor; veya «çarpık» gelişme diye tanımlanıyor.* Unutulmaması gereken diğer bir ideolojik öge de Sovyet gelişme modelinin bu dünya görüşünü pekiştirici etkisi. 1930’larda sosyalizmin inşası ekonomik planlamaya indirgendiğinde, Sovyetler Birliği’ndeki pratik «gerçek» sanayileşmenin modeli olarak sunuldu. Bu modele gö-

* A. Gouldnes’in «devrimci aydınlar»la ilgili makalesi bu konuda çok açıklayıcı.

re önce ağır sanayi, üretim mallarının geliştirilmesi öngörülüyor; tüketim malları ise sonraki döneme bırakılıyordu. Böylece kapitalist ekonomilerin tüketiciye beğendirdikleri seçeneklerin «saptırmasına» engel olan bir gelişme yöntemi öneriliyordu. Önce şunu söyleyelim: Bu gelişme modeli Sovyetler Birliği'nde veya diğer sosyalist ülkelerde, şimdiki kapitalist ekonomileri tanımlayan üretim biçiminden farklı sonuçlar ortaya çıkarmadı. Hem teknoloji, hem de üretilen metalar bakımından sosyalist ekonomiler ile kapitalist ekonomiler arasında büyük farklar yok. Teknolojinin üretim sürecini (emek süreci ve işbölümü) belirlediğini hatırlarsak, bu benzerlik sosyalist ülkelerde kapitalizmden farklı üretim ilişkilerinin oluşturulduğu iddiasını şüpheyeye düşürüyor. Aynı şekilde, üretilen metaların yaşamın düzenlenmesini ve niteliğini yansıttığını hatırlarsak, benzer meta bileşimlerinin mevcudiyeti farklı bir yaşam alternatifinin oluşturulmadığını düşündürüyor. Demek ki özellikle Sovyetler Birliği modelinden esinlenerek «gerçek» sanayileşmeyi tanımlamak, aslında hızlı sanayileşme ve kapitalist ülkelerin yaşam düzeyine daha çabuk yaklaşmak için önerilen bir reçeteye özdeş. Ayrıca unutmamak gerek ki, Sovyet deneyi herşeyden önce somut toplumsal koşullar ve sınıf savaşımı tarafından belirlenmişti. Ekonomik planlamanın ülkenin somut koşullarından bağımsız olarak uygulanabileceğini düşünmek Marksist düşünceye aykırı olur. Sovyet mühendisleri ve plancıları da öncelikle tecrit edilmiş büyük bir ülkede, kendine gerekli malların çoğunu üretebilen bir ekonomiyi yönlendiriyorlardı. Bunu yaparken de rejime düşman olarak görülen kulak sınıfını (ve giderek tüm köylüleri) sınıf mücadelesinde yenik düşürmek amacını güdüyorlardı. Bu somut koşulların ortaya çıkardığı planla-

mayı ve sanayileşme modelini evrensel olarak geçerli ve arzu edilir sanmak, en azından teorik bir teslimiyetçiliktir. Kaldı ki ekonomi sistemin diğer düzeylerinden bağımsız bir olgu olarak kabul edilemez. Ekonomik seçenekler sosyal, politik, ideolojik düzeyleri büyük ölçüde etkiliyorlar. Bir yandan alt-yapının belirleyiciliğinden sözederken (son kertede dahi olsa) bir yandan da Sovyet modelini sadece üst-yapı çerçevesinde eleştirmek tutarlı olmuyor. Demek ki Sovyet deneyinde kullanılan ekonomi politikasını, sanayileşme modelini, planlama yöntemini tartışırken ve bunlardan çıkarak «çarpık» gelişmeyi eleştirirken, her zaman ön planda tutulması gereken Sovyet toplumunun bugün vardığı aşama. Öncelikle Sovyet toplumunun eleştirisi yapılmalı, ondan sonra Sovyet ekonomi modelinin istenilir olup olmadığı tartışılabilir. Bütün sorun ekonomiyi (hatta sanayii; çünkü sosyalist ülkelerin tarım sektörleri kendi ölçütleriyle dahi fazla başarılı sayılmaz) Sovyetleştirmekmiş gibi kabul edilirse, ekonomist sapmaların en koyusuna düşülmüş olunur; Sovyet toplum yapısı hakkında eleştirimiz olmasa dahi.

«Çarpık» sanayileşme görüşüyle az gelişmiş ülkelerdeki gelişmeyi azımsayanlara karşı en önemli eleştiri, amaçlanan bir düzenle varolan olguyu karşılaştırıp varolanı bu kıstasa göre yerdikleri. Kapitalist düzeni arzulanan gelişmeleri ortaya çıkarmıyor diye yermek, gerçekleşen dönüşümleri azımsayan bir perspektif getiriyor. Kapitalizmin çarpıklığı tabiatı gereğidir; en gelişmiş kapitalist ülke dahi arzulanan düzene oranla «çarpık» bir görünüm arzeder. Fakat bu arada kapitalist yolla da ekonominin yenilendiği, belirli bir birikim sağladığı, sanayiin geliştiği yadsınamaz. Kapitalist gelişmenin az gelişmişliği ortadan kaldıracağını savunmuyoruz, çünkü aşağıda da ileri sürüleceği gibi

azgelişmişlik kavramının nispi bir tanımlamaya yönelik olduğunu söylüyoruz. Bu nispi tanımlamaya koşul olarak da dünya kapitalizminin içindeki hiyerarşik yapı değişmeden, azgelişmişlikten çıkmak diye bir şey sözkonusu olamaz. Yani, hiyerarşik yapı devam ettiği müddetçe şu veya bu fabrika kuruldu, şu kadar ton çelik üretildi diye azgelişmişlikten kurtulunamaz. Aksine dünya ekonomisinin gereksinmelerine uygun olarak azgelişmiş ekonomilere de belirli yatırımların yapıldığı, bazı sanayilerin geliştiği yadsınamaz. Bu yüzden sanayileşme-gelişme özdeşliğini reddetmek gerekir. Gelişmenin kıstası olarak belli tür bir sanayii, veya sanayi sektörünü temel almak yanlış sonuçlara götürür. Öyle bir kavram önermeliyiz ki hem söz konusu gelişmeleri açıklasın, hem de azgelişmişliğin nispi yönünü vurgulasın.

Tarihi süreç içinde azgelişmişliğin nasıl ortaya çıktığını tartışmıştık. Bir bölge veya ülke, ancak dünya ekonomisine katıldıktan sonra azgelişmiş olarak nitelenebilir. Nispi bir kıstas kullanabilmek için sözkonusu birimlerin tek bir bütün içinde olması gerekir. Bu yüzden dünya ekonomisine henüz girmemiş bir toplumsal oluşumdan azgelişmiş diye söz etmek anlamsızdır. Dünya ekonomisinin oluşumunda kapitalizmin ilk ortaya çıktığı yöreler sermaye birikimi, ve sermaye birikiminin yol açtığı üretkenlikle gelişme yoluna giren ekonomilere sahiptirler. Buna karşılık bu kapitalist sistemle sonradan eklemlenen toplumsal oluşumlar kapitalist birikime daha önce başlayan ülkelerin gereksinmelerine uygun bir gelişme gösterdiler. Kapitalizme geçişin koşulları olmadan dışardan empoze edilen bir şekilde sermayenin değerlenme sürecine katıldılar. Azgelişmişliğin ilk niteliği kapitalizme geçişin özerk ve bağımsız bir yoldan değil, dışardan gelen bir

koşullanmayla olmasıdır. Şunu yineleyelim ki bu koşullanma zaten ortaya çıkacak bir dönüşümün engellenmesi anlamında değil, aksine **kendiliğinden ortaya çıkmayacak** bir gelişmenin belirli bir hiyerarşik yapı içinde gerçekleşmesini gösterir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunda kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasını sağlayan ön sermaye birikimi yabancı yatırımlar yoluyla olmuştur. Marx'ın çeşitli bağlamlarda öne sürdüğü, Avrupa sermayesinin Hindistan'da ve diğer ülkelerdeki devrimci rolü bu ön birikimi sağlamasından kaynaklanmaktadır. Bu doğru saptamanın yanında yine Marx'ta bulabildiğimiz bir de yanlış öneri var; az gelişmişliğin tanımını yapabilmek için bu önerinin üstünde durmak gerekiyor.

Bu öneri «Hindistan'ın geleceğini bugünün İngiltere'sinde görebilmek» önerisi. Marx'a kapitalizmin henüz tam anlamıyla yerleşmediği yerlerde yaşayanlara «de te fabula narratur» dedirten tek çizgili tarih anlayışı. Dışardan gelen yatırımların ve pazar ekonomisinin devrimci yönünü ne kadar kabullensek, dünya ekonomisine sonradan katılan bu ülkelerdeki gelişmenin kapitalist dönüşümü önceden tamamlayan ülkelerle aynı çizgiyi izleyeceğini söyleyemeyiz. Yineleyelim: Dünya ekonomisi işlevsel bir bütün olarak harekete geçmesinden itibaren, içindeki birimlere farklı yapısal roller dağıtıyor. Dünya işbölümünde yansıyan bu yapısal farklılaşma aynı zamanda bir hiyerarşi içeriyor. Kapitalist ilişkiler gecikmeyle yerleşseler dahi, içinde bulunan hiyerarşik yapı sermaye birikiminin şeklini ve hızını, ekonomik faaliyetin sektörel dağılımını, kullanılan teknolojileri, ücret düzeylerini büyük çapta belirliyor. Demek ki az gelişmişliğin tanımlanması, öncelikle bu hiyerarşik yapının irdelenmesini gerektiriyor.

Burada yapmak istediğimiz az gelişmişliğin güncel boyutlarını saptamak olduğuna göre, irdelemek istediğimiz yapı da yukarda sözünü ettiğimiz dünya ekonomisinin üçüncü aşamasındaki yapı olacaktır. II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan bu yapının başat özelliği «esas kapitalizm», yani kapitalist sermaye-emek ilişkisinin, dünya ekonomisi içinde her birimde egemen olması; ve buna bağlı olarak da üretici sermayenin uluslararasılaşması, üretim kararlarını dünya düzeyinde almasıdır. Emek-sermaye ilişkisinin uluslararasılaşması kendi içinde çok soyut bir kavram. Kapitalist üretim tarzının geçirdiği aşamaları bu türden soyut kavramlarla saptayabiliriz; fakat bu soyut düzeyden daha somuta inmek için —yani dünya kapitalist toplumsal oluşumuna ilişkin çözümlemeler için— temel ilişkilerin hangi ideolojik ve politik bağlamlarda yer aldığını, yeniden-üretimin koşullarını saptamamız gerekiyor. Yine bu düzeyde, toplumsal oluşumun doğurduğu yapısal farklılaşmalara eğilmemiz gerekiyor. Bunları yapabilmek temel ilişkiyi —uluslararasılaşmış emek-sermaye ilişkisini— belirleyen kavramların dışında, yeni kavramlar getirmekle olabilir. Bu kavramların içinde en önemlisi ülke kavramı.

VI

ÜLKE KAVRAMI VE ÜCRETLER

Üretim tarzı düzeyinde bir soyutlamada ülke kavramına ihtiyacımız yok, fakat toplumsal oluşumun yeniden-üretiminin koşullarını incelerken dünya ekonomisinin bir ülkeler topluluğu olduğunu saptıyoruz. Ülkenin sınırlarını belirleyen politik otorite, yani devlet olgusu. Bu yüzden de dünya sisteminin yeniden-üreti-

mi için gerekli politik koşullar ülke çerçevesinde sağlanıyor diyebiliriz. Kanunlar ülke devletleri tarafından yapılıyor, politik baskı mekanizmaları —çoğunlukla— devlet aygıtlarının tekelinde. Modern kapitalizmin ideolojisi yine dünya hiyerarşisini tekrarlayarak öncelikle sistemin en üstündeki ülkelerde üretilip, eğitim, basın, televizyon, sinema vs. aracılığı ile yayılıp iletiliyor; fakat bu iletişiyi esas olarak garantileyen yine devlet ve devletin aygıtları. Demek ki dünya sisteminin kendini politik ve ideolojik olarak yeniden-üretmesi ülke düzeyinde oluyor. Ekonomik yeniden-üretimin ise dünya yüzeyinde kararlar alabilen bir sermaye çerçevesinde olduğunu söylemiştik. Şimdi sorulması gereken soru şu: Ülke kavramında sermayenin dünya çapında yeniden-üretilmesini belirleyen bir etken var mı? Yani ülke sınırlarının içinde yatan ekonomik alan sermayenin karar alma sürecini hangi faktör dolayısıyla etkiliyor? Bu soruya cevap verirken ülkelerin politik ve ideolojik yeniden-üretimi aynı derecede bağırdıklarını varsayacağız. Yani her ülke sermaye için aynı derecede güvenceli. Gerçekte ülkelerin değişik «emniyet» derecelerinde oldukları açık; bu derecenin de kısa dönemlerde değişebildiğini biliyoruz. Sermaye, esas olarak, her ülkeyi güvenli duruma getirmeye çalışır, çeşitli konjonktürlerde de değişik taktikler kullanabilir. Kuramın genel düzeyinde yukarıdaki varsayımı, yani ülkelerin eşit derecede emniyetli olduğunu ileri sürüyoruz. Bu varsayımı yapmazsak dünya ekonomisinin işleyişine ilişkin gerekli kuralları çıkaramayız. Ancak bu gerekli kuralları çıkardıktan sonra kurallara nispeten ikincil olan diğer etkenleri gözönüne alabiliriz. Demek ki varsayımımızla sermayenin her ülkede eşit derecede güvenceyle yatırım yapabileceğini öne sürüyoruz. Şimdi incelememiz gereken, bu

yatırımları yaparken ülke düzeyinde beliren hangi ekonomik faktörün önem kazandığı. Kısaca ifade etmek gerekirse, cevap: Ücret hâdleri. Ülke kavramı ekonomik bir önem kazanıyor, çünkü ücret düzeyleri ülke çapında belirleniyor ve ülke içinde ücretlerin eşitlenme eğilimi var. Bilindiği gibi ücret çok özel bir metanın —emek-gücünün— fiyatıdır. Emek-gücü belirli bir tarihi bağlamda yaşayan, politik ve ideolojik bilinci olan, örgütlenen, mücadele veren işçinin sattığı çalışma kapasitesidir. «Diğer metaların durumundan farklı olarak, emek-gücünün değerinin belirlenmesine tarihi ve ahlâkî etkenler de girer.»* Fakat yine de Marx'a göre, ücret farklılıklarını açıklayan, bu ülkelerde emeğin ortalama üretkenliğidir. Dünya ekonomisi kavramı etrafında ilk kapsamlı incelemeyi yapan Bukharin'de ise, özellikle uluslararası göçler sonunda dünyada ücretlerin eşitleneceği ileri sürülür.** Ücretlerin pratikte böyle bir eşitlenmeye doğru gitmedikleri kesin; bunun tek nedeni ise ülkeler arası üretkenlik farkları değil. Önce şunu söyleyelim: Marx iki ülke arasındaki üretkenlik farkının ekonominin bütün sektörlerinde görüleceğini varsayıyordu. Gerçekten de 19. yüzyılda böyle bir varsayım kabul edilebilirdi. Fakat dünya ekonomisinin daha sonraki gelişmesinde yeni bir olgu ortaya çıktı: Azgelişmiş ülkelerde emeğin ortalama üretkenliği düşük olmasına rağmen, bazı sektörlerde birikim —ve üretkenlik— gelişmiş ülkelerdekiyle aynı düzeyde olabiliyordu. Böyle sektörlerde çalışan emeğin gelişmiş ülkedeki emeğe oranla daha düşük ücret almasını üretkenlikle açıklayamayız. Eğer tüketim mallarının değerleri dünya ekonomisinde be-

* K. Marx, **Capital I**, s. 171.

** Bkz. N. Bukharin, **Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm**.

lirleniyorsa, azgelişmiş ülkedeki daha düşük ücretin değeri olarak gelişmiş ülkedeki ücrete eşit olmayacağı da ortada. Aşağıda üzerinde tekrar duracağımız bu saptama bizi şu sonuca götürüyor: Ücretler bir yandan üretim güçlerinin gelişme düzeyi, bir yandan da işçi sınıfının politik-tarihi gelişmesiyle belirlenir. Bu politik-tarihi gelişme ise **ülke içinde** cereyan eden bir tarihin sonucudur, çünkü işçi sınıfının mücadelesi ülke düzeyinde ve ülke devletine karşı yürütülür. Devletin denetimi altında elde edilen haklar; asgarî ücret, sendika kurma özgürlüğü, grev hakkı, sosyal sigorta, ülke içindeki işçilerin eşit koşullar altında çalışıp ücret almalarını sağlar. Alınan haklar ise üretim güçlerinin gelişme düzeyinin dolaysız bir yansıması değildir. Gelişmiş ülkelerin işçi mücadeleleri tarihini hatırlarsak, örneğin Türkiye’de, işçi haklarının üretim güçlerinin gelişmesine oranla ne kadar daha erken elde edildiğini görebiliriz. Demek ki ücretlerin belirlenmesi (düzeyi) üretim güçlerinin ortalama gelişmesinden büyük çapta bağımsız olabiliyor. Ülke kavramı da bu yüzden ekonomik bir önem kazanıyor. Politik ve ideolojik yeniden-üretimin kaynağı olmasından öteye, ülke devleti dünya ekonomisi içinde farklı ücret düzeylerinin sınırını belirleyen bir olgu oluyor. Dünya ekonomisinin farklılaşmış ekonomik yapısını ve ülkelerin ekonomik hiyerarşide dizilmelerini incelerken ülke kavramını ücret düzeylerinin belirlendiği çerçeve olarak kullanacağız.

Ülke içinde ücretlerin eşitleme eğilimi, doğal olarak, aynı koşullarda çalışan işçilerin ücretlerinden söz ediyor. Azgelişmiş ülkelerde daha belirgin olmasına rağmen her ülke ekonomisinde «bölünmüş işçi pazarları» vardır. Yani bazı işçiler aynı vasıfta iş yapmalarına rağmen diğerlerine oranla daha az ücret alırlar.

Daha düşük ücretler genellikle kapitalist örgütlenmenin tam anlamıyla gelişmediği ufak işyerlerinde, sendikalaşmanın çeşitli şekillerde önlendiği işkollarında gerçekleşir. Düşük ücretle işçi çalıştıran sektörler diğer sektörlerle işlevsel bir bütün içindedirler; ekonominin bütün olarak nasıl işlediğini anlamak için kuşkusuz bu sektörleri de incelemek gerekir. Yalnız şunu da ileri sürebiliriz ki ekonomi içinde hakim sektörler, dinamiği belirleyen işkolları ve giderek dünya ekonomisi içindeki hiyerarşik yapıyı saptamak için geçerli göstergeler, yüksek ücretli, örgütlü, sendikalaşmış sektörlerdir. Ayrıca dünya ekonomisi içinde yatırımların bu örgütlü ve yüksek ücretli sektörlerle yapıldığı da kesin. Sermayenin aldığı kararlar bu sektörlerdeki ücret düzeylerine göre alınıyor. Bu arada düşük ücretli sektörün varlığının yüksek ücretli sektörlerdeki ücret düzeylerini etkilediği ileri sürülebilir; fakat bu etkileşim (olduğu kadarı ile) her ülke için az veya çok geçerli. Ayrıca çok dolaysız bir etkileşim olduğunu iddia etmek de zor. Örneğin Türkiye’de sendikalı sektördeki ücretler kendilerine özgü bir gelişme çizgisi izliyorlar: Çok büyük bir örgütlenmemiş sektörün mevcudiyeti, sendikalı ücret düzeylerini görünürde etkilemiyor. Bu nedenlerden dolayı ülkenin içinde eşitlenme eğilimi olan ve ülke kavramının ekonomik boyutunu belirleyen ücret düzeylerinden söz ederken yalnızca örgütlü sektördeki sendikalı işçi ücretlerini gösterge olarak alıyoruz.

VII

DÜNYA EKONOMİSİNİN HİYERARŞİK YAPISI

Dünya ekonomisi içindeki ülkelerin işlevsel bir bütün içinde hiyerarşik olarak sıralandıklarını söylemiş-

tik. Bu hiyerarşinin üst kesimlerindeki ülke sermayeleri dünya ekonomisinin işleyişinden en yüksek payı alan sermayeler. Bu payı alırken aynı zamanda tüm dünya ekonomisinin kendi gereksinmelerine göre ve hiyerarşiyi bozmadan işlemesini sağlıyorlar. Yani dünya ekonomisindeki işbölümü bu hakim sermayelerin denetimi altında yöneltiliyor. Dünya işbölümünün en yüksek payı aldıkları için de sermayenin en fazla birikim yapması ve giderek en yüksek teknolojileri üretmesi olanağına sahipler. Yüksek ücretler ise bu hakimiyetin bir göstergesi durumunda: Çünkü yüksek ücretler bir yandan yüksek gelirleri (bu yüzden de büyük bir pazarı), bir yandan da ileri teknoloji kullanma gereğini simgeler. Bütün bu nedenlerden dolayı bu ülkelere ve bu ülkelerin sermayelerine **hakim** veya **hegemonik** diyebiliyoruz. Bunların hiyerarşinin altında olan ülkelere gereksinimleri ve bağımlılıkları daha az, bağımsızlıkları ve kontrolleri daha fazla. Dünya ekonomisinin yapısal farklılaşmasında bu ülkelere vereceğimiz ad **merkez** ülkeler.

Merkez ülkelerin tam karşısında, hiyerarşinin altında, **periferi** (çevre) ülkeler var. Periferi sıfatını az gelişmiş yerine kullanmamızın nedeni yukarda ileri sürdüğümüz kavramsal zorlukları ortadan kaldırmak ve dünya ekonomisinin bir bütün olduğunu vurgulamak isteği. Periferi ülkelerde ücretler düşük, kullanılan teknolojiler dışardan getirilen, merkezde geliştirilmiş teknolojiler. Sermaye birikimi büyük çapta uluslararasılaşmış sermayeye bağımlı. Bu ülkelerin ürettikleri değer bir kısmını dünya ekonomisi içindeki ekonomik faaliyetlerinde kaybettiklerini de söyleyebiliriz.

Merkez ülkeler ile periferi ülkeler dünya ekonomisi içindeki iki önemli kategoriye oluşturuyorlar. Şimdilik bu kategorilerin dışına çıkmadan, dünya ekono-

misinde üretimin uluslararasılaşmasının nasıl olduğunu araştırmak istiyoruz. Yani dünya üzerindeki üretim, sistemin farklılaşmış bölgelerine (ülkelerine) nasıl paylaştırılıyor; bundan çıkarak da dünya işbölümü dediğimiz olgunun niteliği nedir, sorularını yanıtlamaya çalışacağız. Bu çözümlemenin azgelişmişlik teorisi açısından önemi şurada yatıyor: Periferide sanayileşmenin olabileceğini, hem de dünya ekonomisinin işleyişi sonucunda zorunlu olarak olacağını gösteren bir model kurmuş olacağız. Bu işbölümünün nasıl ortaya çıktığını araştırırken kullanacağımız temel değişken ücret düzeyleri olacak, çünkü ülkelerin ekonomik çekicilik açısından birbirlerinden farklılığı ücret düzeylerinde somutlaşıyor. Burada yineleyelim ki, ücret düzeyleri iki açıdan önemli: Birincisi, kullanılacak teknoloji aynı olduğuna göre iki ayrı ülke arasındaki üretim maliyeti farkı sadece ücret düzeylerindeki farktan kaynaklanıyor. Bu yüzden sermaye aldığı kararlarda öncelikle ücret düzeyini gözönünde tutmaya zorunlu. İkincisi ise, ücret düzeyleri satın alma gücünün ve dolaylı olarak da, pazarın büyüklüğünün en iyi göstergesi. Yani özellikle ülke içi tüketime yönelik üretim yapan sermaye, ücret düzeylerini satınalma gücünün bir göstergesi olarak kabul edebilir.

Ücret düzeylerini bu şekilde ayrıcalıklı bir duruma sokmak özellikle ekonomi dışı faktörleri unutmak anlamına gelmiyor. Kapitalizmin mantığı kârların korunmasını ve ençoklaştırılmasını gerektirir. Sermaye ise sistemin mantığını sürdürmedikçe tasfiye edilmeye mahkûmdur. Yani alınan kararlar öncelikle ekonomik kararlardır. Ekonomi dışı faktörler ancak marjinal durumlarda önemli olurlar. Bu durumların hangileri olduğunu saptamak için ise önce gerekli ve «normal» durumları teori çerçevesinde irdelleyebilmemiz zorun-

lu. Yani, salt ekonomi düzeyinde açıklayacağımız sermayenin hareketi dünya ekonomisinin işlemesi açısından gerekli bir çerçeve oluşturacak. Ayrıca unutulmasın ki dünya sistemi içindeki hiyerarşinin sürdürülmesi, bu zorunlu çerçevenin ekonomi-dışı faktörler tarafından değiştirilmesini öngörüyor; sistemin içindeki birimlerin ekonomik hesaplamanın sürdürülmesine uygun bir şekilde hareket etmelerini sağlıyor. Önce bu çerçeveyi koyup, iç çelişkilerin sistemin işleyişini nasıl etkilediğini daha sonra tartışacağız.

VIII

PERİFERİDE SANAYİLEŞME

Şimdiye kadar yaptığımız, üzerine eğilmek istediğimiz soruya ilişkin kavramları açmak oldu. Az gelişmiş ülke kavramı yerine periferi kavramını getirdik, ve periferiliğin dünya sistemi içinde hiyerarşik bir konumla belirlendiğini ileri sürdük. Şimdi de dünya ekonomisinin hiyerarşik işbölümüne uygun olarak, sanayilerin nasıl dağıldığını inceleyeceğiz. Bu arada şunu tekrarlamakta fayda var: Bu sorumuz ülkelerin hiyerarşideki göreceli pozisyonlarını nasıl değiştireceklerine ilişkin değil. Periferide sanayileşme bu göreceli pozisyonu muhafaza ederken de oluyor. İrdelemeye çalıştığımız olgu hiyerarşik işbölümünün periferi için öngördüğü sanayileşmenin niteliği.

VIII

1. SERMAYENİN HAREKETİ

Önceden varsaydığımız gibi dünya düzeyinde sermayenin serbest hareketi gözönüne alınırsa sermaye

sahibinin, yani kapitalistin yatırım yapmak için pazar ve teknoloji ihracı durumları imkân veriyorsa, en düşük ücretleri verebileceği mahali araması lâzım. Yatırım yapıp üreteceği maddenin fiyatı belki bir müddet için normalin üstünde bir kâr haddi elde edebilecektir. Fakat dediğimiz gibi eğer sermaye rahatça sınırları aşıyorsa bu durumun devamı imkânsız. Sermaye sahiplerinin aralarındaki rekabet ve özellikle sermayenin uluslararasılaşması döneminde çeşitli ülkelerden gelebilecek sermayelerin azami kâr haddini arayarak yatırım yapmaları sözkonusu ürünün fiyatını düşürecektir. Yani belirli bir ürünün üretiminde kullanılan sermayenin fazlalaşması —o ürüne tahsis edilen sabit ve değişken sermayenin dolayısıyla da makine, hammadde ve emek-gücünün artması— ve bu sermayenin düşük ücretli ülkelerde yatırılmış olması fiyatı o şekilde etkileyecektir ki, eğilim olarak ilk elde ortaya çıkan yüksek kârlar normal orana düşeceklerdir. Şöyle bir kural koyabiliriz: Risk faktöründen arınınca, düşük ücretli ülkede yapılan üretimden elde edilen kâr haddi, yüksek ücretli ülkedeki kâr haddine yaklaşma eğilimindedir.

Dediğimiz gibi bir üretim dalı düşük ücretli bir ülkeye ihraç edildiğinde dünya fiyatı düşer ve yüksek kâr haddi ancak kısa bir devre sürer. Bu ise artık yüksek ücretli ülkenin aynı malı kârlılıkla üretemeyeceği anlamına gelir. Örneğin Hong Kong'da transistör radyo yapılmaya başlandığında artık ABD veya Almanya'nın aynı metayı üretmesine imkân kalmadı demektir; zira Hong Kong'da saati 50 cent olan emek-gücü, ABD'de saati 58 cent olan emek-gücüyle aynı teknolojiyi kullanarak, aynı işi yapabilmektedir; ve ABD'de kalmakta ısrar eden transistör radyo üreticisinin bu şartlar altında (O % kâra razı da olsa) rekabete giriş-

mesine imkân olamaz. Örneğin ABD'de artık siyah-beyaz televizyon imal edilmiyor. Siyah-beyaz televizyon üreten Amerikan şirketleri sermayelerini Hong Kong, Taiwan gibi ülkelerde kullanmayı tercih ediyorlar. Aynı durum (yeni teknoloji olan Polaroid hariç) fotoğraf makinaları, saatler, elektronik hesap makinaları için de sözkonusu. Bunlar teknolojileri standartlaşmış, veya başka bir deyişle «normlarını teknolojinin belirlediği» metalar.

Demek ki bir üretim dalının belli bir ülkeye ihraç edilmesi, yüksek ücretli ülkelerin o metanın üretiminden vazgeçmiş olmaları olarak da görülebilir. Burada aldanmamak lâzım. Mümkündür ki ABD'de hâlâ transistör radyo yapılıyor. Fakat yapılan radyonun fiyatının farklı olabilmesi, kâr getirebilmesi için farklı bir meta olması gerek artık. Yani ya Hong Kong'da yapılmayan bir cins olacak ve bir şekilde de bu farklılığa yeteri kadar inanıp yüksek fiyat ödeyecekler; yahut da, örneğin tamamen makinalaşmış, yani farklı teknoloji kullanan bir ürün olacak. Bu da tabii aynı meta değil, nasıl ki elde yapılan kazakla makinada örülen süveter aynı meta değilse. Bundan çıkan sonuç şu: Denge durumunda iken her meta sadece tek bir ücret seviyesinde üretilebilir. Bunu kabul ettiğimiz andan itibaren, ülkelerin ücret seviyelerinin farklı olması dolayısıyla başka başka metaların üretiminde uzmanlaşacakları ortaya çıkar. Bu demek değil ki dünyada ülke sayısı kadar ücret düzeyi var. Aşağıda göstereceğimiz gibi, kaba olarak sadece üç ücret düzeyi olduğunu savunabiliriz. Bu ilişkiyi varsaysak, yani her ücret seviyesinde ayrı bir meta üretileceğini; acaba şimdiye kadar söylenenlerden sadece ayrı metaların değil, hangi vasıfları içeren metaların da üretilecekleri ortaya çıkıyor mu? Bu soruyu cevaplandırmak için ka-

pitalist ekonominin kâr maximizasyon şekillerini açıklayan neo-klasik iktisat teorisini hatırlayalım. Bilindiği gibi, ekonomi ders kitapları firma seviyesinde maximizasyonu açıklarken her firmanın birçok değişik teknoloji kullanabileceğini varsayarlar. Burada teknoloji demek değişik oranlarda birleştirilen emek-gücü ve sermaye demektir. Yani teoriye göre herhangi bir üretim düzeyinde çok sayıda değişik oranda emek-gücü-sermaye bileşimine olanak vardır. Sermaye sahibi, kapitalist; emek-gücünün ve sermayenin fiyatlarına göre en kârlı bileşimi seçer ve üretimde bu teknolojiyi kullanır. Böylece ürettiği malın fiyatını zaten bilen kapitalist maliyetini asgarileştirmiş yahut da eşit olarak kârını azamileştirmiş olur. Bu hikayenin çeşitli yönlerden çürütülebileceği ortada. Biz burada sadece bir yönünü inceleyeceğiz.. O da her metanın çeşitli emek-gücü sermaye bileşimleriyle üretilebileceği varsayımı. Yukarda da söylediğimiz gibi değişik şekillerde üretilen şeyler aynı meta olma vasfını kaybediyorlar. Dünya pazarının bu kadar genişlediği ve tüketicilerin her yerde aynı malumata sahip oldukları bu ortamda, metanın normunu teknolojisi en yaygın olarak kullanılan üretim biçimi tayin ediyor. Mesela karoseri metal ve pres yerine tahta ve elle yapılmış bir otomobili tüketicisi «otomobil» olarak kabul etmeyecektir. Ayrıca dünya pazarının varlığını kabul edersek, en yaygın teknolojiyle üretilmiş metanın tüketici seçimlerini, yani pazarı kontrol ettiğini düşünebiliriz, bu da yaygın teknolojiye alternatif olarak ortaya çıkan daha düşük organik bileşimli üretim biçimlerinin, önce dünya pazarında başarıya ulaşamayacaklarını ortaya çıkarır. Demek ki dünya ekonomisi içindeki hiyerarşinin bir yönü de pazardaki malların tek bir belirlenme içinde olmaları. Pazarın artık dünya pazarı olması, yani bü-

tüm ülkelerde aynı metaların tüketilmesi, tüm dünya ekonomisini tek bir ekonomik alan olarak görmeye olanak sağlıyor. Ayrıca, daha da önemli olarak, sanayi malları için özellikle geçerli olan diğer bir ilke var: Herhangi bir metayla o metayı üreten teknoloji karşılıklı belirlenme durumundalar. Metanın normunu belirleyen dünya pazarı, üretim düzeyinde de sözkonusu metanın hangi teknoloji ile üretileceğini belirliyor. Değişik teknolojiyle üretilen bir mal artık değişik bir meta olarak kabul ediliyor. Aslında üretimin uluslararasılaşması kavramı üretim sürecinin de uluslararasılaşmasını içerir. Bu demektir ki yeni bir meta ortaya çıkınca, ve de bir müddet sonra teknolojisi yerleşince (standartlaşınca), üretimde geçerli olan süreç (emeğin örgütlenmesi, üretim aşalarının dizilmesi vs.) dünya normunu oluşturuyor. Bundan sonra aynı meta başka ülkelerde üretilse dahi, aynı süreç kullanılacaktır. Böylece dünya ekonomisi hiyerarşisinde bir de üretim sürecinin hiyerarşinin üstündeki ülkeler tarafından belirlenmesinin, bu hiyerarşiyi devam ettiren, koruyan bir olgu olduğunu savunabiliriz.

VIII

2. TEKNOLOJİ, TEKELLER VE YENİ METALAR

Metalar bilinen, yani gerek tüketim açısından gerek de üretim teknolojisi olarak standart duruma gelmiş metalar olmadan önce belirli bir ülkede geliştiriliyorlar. Henüz standart bir şekilde üretilmeyen ve de hâlâ geliştirildiği ülkenin tekelinde olan metalara yeni meta diyoruz. Yeni metaların yüksek ücretli ülkelere çıkması için birçok sebepler var. Önce tüketim açısından. Yukarda da söylediğimiz gibi emek-gücü-

nün fiyatı sadece kapitalistlerin üretim maliyetini değil, aynı zamanda tüketicinin pazardaki kuvvetini belirleyen bir faktör. Yani emek-gücü ucuz olan ülkede pazar da ufak. Kapitalist ise yeni bir metayı pazara arzederken her şeyden önce bunun yeni bir meta olduğunu biliyor. Bazı yeni metalar ise ancak yüksek gelir seviyelerinde denenebilecek lüksler. Yani yeni teknoloji, yeni meta getirmek için önce bu metayı satın alabilecek pazarın olduğunu tesbit etmek lâzım. Nitekim Ford seri halinde otomobil yapmaya başladığında aynı zamanda otomobillerin tüketilmesini de garanti etmek zorunda idi. Bu amaçla kendi işçilerinin otomobilleri alabilmesini sağladı. Tabii her kapitalistin kendi ürettiği malı «ihtiyaç» haline getirmesine imkân yok. Fakat her kapitalist önce kendisine gerekli pazarı saptamaya ve öncelikle bu pazar için üretmeye mecbur. Bu yüzden de metalar dünya metası haline gelmeden önce, bir devre, belirli bir pazarın tüketim tekelinde kalıyorlar. Bu, o belirli pazarın genişliğinden, veya tüketicilerin yeni metayı talep etmeye gerekli diğer malları zaten tüketiyor olmalarından. Hele yeni meta tamamen lüks talebe yönelik değilse, yani giderek «ihtiyaç» haline dönüşecekse, ancak bu ihtiyaca karşılık verebilecek yaygınlaşmış bir tüketim düzeyinde gerekli pazarı bulabilecektir.*

Üretim açısından ise yeni metalar geliştirmek genellikle bir teknoloji birikimini gerektirir. Ancak belirli düzeyde bir birikim ve onunla beraber araştırma-geliştirme harcamaları, yeni teknolojiler ve giderek yeni metalar geliştirme olanağını sağlayabilir. Eğer teknoloji üreten sektöre «mühendislik» sektörü adını verirsek, yeni meta geliştirmek için büyük ve etkin bir

* R. Vernon üretim döngüsü (product-cycle) modelinde aynı tartışmayı talep açısından yapıyor.

mühendislik sektörü olması gerekli. Önceden gelişmiş teknolojinin ve birlikte getirdiği mühendislik sektörünün dışsal ekonomileri, yüksek teknoloji kullanan ülkenin diğer ülkelere oranla avantajlı durumunu devam ettirmesi yönünde işliyor. Tarihî olarak ise teknoloji üreten sektörler yüksek ücretli ülkelerde gelişmiş. Bunun başlıca nedeni emek-gücü maliyetinin sermaye maliyetine göre yüksek olduğu durumlarda, kapitalistlerin emek-gücü kullanımını azaltmak için daha çok çaba gösterecekleri. Nitekim 19. yüzyılda Amerika'da ücretler daha yüksek olduğundan, sermaye yoğun teknolojiler (örneğin İngiltere'ye oranla) daha fazla geliştirilmiş ve kullanılmış.* Bununla ilişkili olarak özellikle teknoloji geliştirmeye yönelik altyapı ve eğitim harcamaları da daha yüksek olmuş. 1930'lara gelindiğinde Amerikan mühendisleri hem nicelik hem de politik baskı gücü olarak önemli boyutlara varmışlardı.** II. Dünya Savaşı'ndan sonraki kapitalizm ideolojik boyutu açısından da mühendislik pratiğine ve ideolojisine ayrıcalık tanıyan bir sistemdi. Gelişmiş kapitalizmin ideolojisi serbest rekabetin ve pazarda eşit haklara sahip fertlerin yüceltilmesinden yavaş yavaş kayarak teknokratik bir haklılaştırmaya (legitimation) yaklaştı. Sistemin doğruluğu ve arzu edilirliliği artık akılcılığından, teknik gelişmeyi sağlamasından, kararların teknik düzeyde verilebilmesinden kaynaklanıyor.*** Modern kapitalizmin ideolojisi toplumun teknokratik güdümünü tüm fertlerin en yüksek fayda elde edecekleri düzen olarak savunuyor. Böyle bir ideolojinin sürdürülebilmesi teknik yönetimi ve gelişmeyi

* 19. yüzyıl için bu tartışmayı Habakkuk başlatmıştı.

** Amerika'daki «teknokrasi» hareketinden söz ediyoruz. Bkz. Akin, **The Technocracy Movement**.

*** Bkz. J. Habermas, **Towards A Rational Society**.

sağlayan gruplara yeni bir ayrıcalık tanıyor. Bu ayrıcalığın kapitalizmin gelişmesinin en yüksek düzeye ulaştığı ülkelerde en fazla olacağını bekleyebiliriz.

Bu ideolojik boyuta temel teşkil eden ekonomik örgütlenme biçimi ise büyük şirketler. Birbirleriyle rekabetlerini fiyat mücadelesinde değil, teknolojik rant toplamakta sürdüren bu şirketler pazarda kalabilmek için devamlı yeni metolar ve yeni üretim süreçleri geliştirmeye mecbur kalıyorlar. Geliştirdikleri yeni metada veya yeni teknolojide uzun bir süre tek kalabilecekleri ve bu yüzden yüksek kâr toplayabilecekleri için de araştırma harcamalarını yüksek tutabiliyorlar. Demek ki oligopolcü rekabetin güncel durumu da araştırma-geliştirme harcamalarını, yeni metaların yeni teknolojilerin geliştirilmesini gerektiriyor. Bildiğimiz gibi bu büyük şirketlerin çoğunun merkezleri ABD'de, daha azının ise Avrupa'da. Üretimin belli kurallara uygun olarak uluslararasılaşması sözkonusu; bu olgu firma içi işbölümünü de etkiliyor. Öyle ki yönetim merkezi New York'da bulunan bir çokuluslu şirketin gerçek üreticileri dünyanın diğer ülkelerinde üretim yapıyor.* Bizim için önemli olan, bu işbölümünde şirketin merkezinin belirli işleri üstlenmiş olması. Bütün planlama, finans, strateji, yüksek düzeyde yönetim merkezde cereyan ediyor. Bu üst düzey karar verme işlevine ek olarak araştırma-geliştirme faaliyeti de yönetim merkezinde veya hemen yakınında yapılıyor. Giderek firma içi işbölümü o şekilde gelişecek ki çokuluslu şirketlerin finans, yönetim ve araştırma faaliyetleri merkez ülkelerin başşehirleri yakınlarında sürdürülecek, üretim faaliyetleri ise periferi ülkelerde. Böylece merkez ülkelerle periferi ülkeler arasındaki dünya pazarında oluşan işbölümüne, bir de çokuluslu

* Bu konuyu ilk defa işleyen S. Hymer olmuştur.

şirketlerin firma içi işbölümünün merkezle periferiye farklı işlevler vermesi eklenmiş oluyor. Bu süreç hızlandığı takdirde ortaya kutuplaşmış bir istihdam yapısı çıkabilir: Merkezde özel becerili (yönetim, mühendislik), teknolojik rant sayesinde yüksek ücretle ödüllendirilen beyaz yakalılar; periferi de ise kendilerinden sadece otomatik emek beklenen, üretim planlamasına katılmayan üreticiler. (Bu arada periferinin sanayileşeceği de kesin.) Görüldüğü gibi merkezdeki büyük şirketlerin işleyişi gerek aralarındaki rekabetin gereksinimi, gerekse firma içi işbölümü açısından, teknolojik araştırmanın ve yeni meta geliştirilmesinin öncelikle ABD’de yapılmasını sağlıyor. Nitekim sosyalist ülkelerin dışındaki araştırma harcamalarının dörtte-üçü Amerikan ekonomisinde yapılıyor. Bu harcamanın % 80’i ise Amerikan çokuluslu şirketleri tarafından finanse ediliyor. Sosyalist ülkeler dışındaki araştırmanın değer olarak sadece % 2’si periferi diyebileceğimiz ülkelere yürütülüyor. Unutulmaması gereken diğer bir nokta da, hem ABD hem de Avrupa ülkelerinde şirketlerin araştırma, geliştirme yatırımlarının dolaylı veya dolaysız olarak devlet tarafından destek gördüğü. Örneğin askeri amaçlarla kullanılabilecek araştırma, dolaysız olarak finanse ediliyor. ABD hükümetinin boşluk programı Amerikan şirketlerinin teknolojik rant topladıkları sahalarda uçak, bilgisayar, silah sektörlerine dolaylı teknoloji sağlıyor. Fransız ve Alman hükümetleri Avrupa şirketlerine yeni olanaklar açan Airbus uçağının araştırma harcamalarının hemen bütününe üstleniyorlar. Bu araştırma-geliştirme kutuplaşması —merkez ülkelerin tüketim biçimi hakim olduğu müddetçe— dünya sistemindeki hiyerarşinin devamını sağlayan faktörlerden birisi.

Yeni metallerin yüksek ücretli ülkede ortaya çık-

masının gerekliliğini hem tüketim, hem de üretim açısından savunduk. Şimdi sorulması gereken soru şu: Yeni metalar ortaya çıktıkları ülkelerde üretilmeye devam ediyorlar mı, yoksa yüksek ücretli ülke sadece teknolojiyi ortaya çıkarıp, üretimi diğer ülkelere mi ihraç ediyor? Bu soruya vereceğimiz cevap ise şu: Yeni metalar bir müddet ortaya çıktıkları —yani yüksek ücretli— ülkede üretiliyorlar, ancak ikinci bir aşama başladığında «yeni» meta yenilik niteliğini kaybetmiş oluyor, standart meta oluyor; yani yukarıda «normunu teknolojinin belirlediği metalar» olarak bahsettiğimiz metalar grubuna giriyor.

Yukarda da belirtildiği gibi, tekelci yüksek kâr teorileri yeni metaları ve teknolojileri normalin üstünde kâr elde ederek satan firmaları konu alıyor. Bu firmaların tümünün ABD veya diğer merkez ülkelerde bulunması da bir emperyalist sömürü modeli oluşturuyor. Normalin üstündeki kâr oranlarının tek denetimi yüksek ücretli ülkede diğer şirketlerin getirebilecekleri rekabetten kaynaklanıyor. Benzer bir mal veya üretim süreci geliştiren ikinci şirket artık teknolojinin standartlaşmaya başladığını simgeliyor. Bu etaptan sonra aynı malın başka ülkelerde de üretilebilmesi olanak kazanıyor, bunun sonucunda da fiyatlar —ve kârlar— düşüyor. Tekrar tekelci kâr elde edebilmek için yeni metalar geliştirmek veya metaları yenileştirmek gerekiyor. Örneğin IBM'in ilk nesil bilgisayarları diğer şirketlerin rekabeti yüzünden artık tekelci kâr getirmemeye başlayınca, IBM ikinci, üçüncü, dördüncü nesil bilgisayarları geliştirip yüksek kâr elde etmeye devam edebildi.

Bu arada bir yanlış yorumlamaya dikkat çekmek istiyoruz. Büyük şirketlerin tekelci kâr elde edebilmeleri ve bu mekanizmanın periferi ülkelerin aleyhine

işlediği ortada. Fakat buradan çıkarak sanki rekabet bitmişcesine, tekellerden her istediklerini yapan, teknolojik gelişmeyi istedikleri gibi kontrol altında tutan iktisadi aktörler olarak sözetmek yanlış sonuçlara götürüyor. Tekeller arası rekabet en az klasik rekabetçi kapitalizmdeki kadar güçlü, sadece artık rekabetin koşulları ve araçları farklı. Eğer tekeller her istediklerini yapabiliyorlarsa kapitalizm sistem olarak dinamiğini yitirmiş demektir. Böyle bir sistem ise —bazı çevrelerde ileri sürüldüğü gibi— yıkılmak üzere, yapay olarak ayakta duran, burjuvazinin zor kullanarak sürdürdüğü bir sistemdir.* Oysa kapitalizm hiç de o kadar sağlıklı bir görünümde değil. Aksine her «nihai» buhrandan belirli adaptasyonlar geçirerek çıkmayı başarıyor. Kapitalizmi dinamiğini yitirmiş olarak kabul etmek herhalde ne teorik, ne de pratik düzeylerde doğru teşhislere götürmez. Yanlış teşhislerin ne kadar pahalıya mâlolduğu ise ortada.

Yeni metallerin özelliği bunların üretimindeki teknolojinin henüz standartlaşmamış olması. Bununla şunu demek istiyoruz: Teknoloji halen gelişme durumunda, yeniden-üretilmesi olanağı yok. Teknolojinin yeniden-üretilmesi sabit sermayeyi oluşturan üretim araçlarının standart şekilde üretilebilmesi demek. Oysa gelişme halinde bir teknoloji makinaların da sürekli gelişmesi anlamına gelir, bu yüzden de makinaların aynı nitelikte yeniden-üretilmesi olanağı az demektir. Bir de teknolojinin gelişmesi süresinde gerekli işgücünü düşünmek gerek. Yukarıda söylediğimiz gibi teknolojiyi geliştiren emek-gücü «mühendislik». Bu çok kalifiye, vasıflı bir emek-gücü; ve de çalışabilmesi için

* «Devlet Tekelci Kapitalizmi» teorileri de, kanımızca, böyle yanlış bir çözümlemenin sonucu.

yüksek seviyede teknolojinin zaten varolması gerekiyor. Ancak teknoloji standart şekle girince nisbeten daha az vasıflı emek-gücü istihdam etmek olanağı ortaya çıkıyor. Çok vasıflı emek-gücü ise, teknolojiyle beraber, yalnız yüksek ücretli ülkede var. Örneğin, elektrikli diş fırçasının ilk çıktığında, tamamen Afganistan'da üretilip tamamen ABD'de satılamamasının bir nedeni bu.

Ayrıca tüketim açısından da incelersek bir metanın en yüksek ücretli, yani en yüksek tüketim güçlü ülkeden diğerlerine geçişi öncelikle denenme gerektiriyor. Tüketim biçimi açısından diğer ülkeler üstünde, ideolojik egemenliği olan ülkenin tüketicileri metayı kabul ederken, yani metanın standart şekli ortaya çıkarken, yapılacak değişiklikler tüketicinin tepkisinin yerinde saptanmasını gerektirebilir. Ancak bu değişiklikler tamamlanınca, meta standart şeklini buluyor, gerek tüketim gerek üretim açısından ihraç edilebilecek duruma geliyor. O zaman da «yeni» meta niteliğini yitirmiş, «normunu teknolojinin belirlediği» standart meta ortaya çıkıyor. Yani hiç olmazsa geliştirme döneminde yeni metanın veya yeni teknolojinin düşük ücretli, az vasıflı işçili, düşük tüketim düzeyli ülkede üretilmesi olanaksız.

Bir de soruna daha makro düzeyde bakarsak merkezdeki sermayenin niçin tümüyle periferiye akmadığı açıkça ortaya çıkar. Önce ücretler bütünüyle ekonomiden, yani üretim güçlerinin gelişmesinden, bağımsız değil. Bu demek ki perefride üretim güçleri bu sermaye akımına orantılı bir şekilde gelişirse, sermayenin hareketini kârlı kılan ücret farkları giderek azalabilir. İkinci olarak eğer ücret farkları ortadan kalkmazsa, «gerçekleştirme»nin koyduğu sınır tüm sermayenin periferide üretim yapamayacağını ortaya çıkarı-

yor. Burjuva iktisadında dış ödemelerin dengede olması zorunluluğu ile belirtilen ve esasta ülke dışına satılan malların para karşılığı ithal edilen mallar kadar olmasını gerektiren bir sınır var. Her şey periferide üretilse «merkez» satacak mal bulamayacaktır; devamlı bir ödemeler açığı da olanak dışı. Bu nedenlerden tüm metaların periferiye yatırılan sermaye ile üretilmesi kapitalist ekonominin en birincil denge gereklerine karşı. Yani sermayenin hareketi ancak işbölümünü değiştirecek niteliktedir; bir üretim kolunun merkezden periferiye naklini sağlayarak. Bu arada merkez de diğer bir üretim kolunu geliştirdiğinden temel dengeler bozulmaz. Şunu da hatırlatalım ki merkezde geliştirilen yeni meta «teknoloji», «mühendislik» gibi elle tutulamayan bir uzmanlık da olabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi elle tutulabilen bütün metaların periferide üretilceğini, bir uç durum olarak düşünebiliriz.

Eğer merkezde yeni üretim kolları, metalar, teknolojiler geliştirilemezse, o zaman hiyerarşik konumlar tehlikeye girmiş olur. Dünya ekonomisinin kriz dönemlerine girmesinin en önemli nedenlerinden biri de merkezde bu dönüşümlerin gerçekleştirilememesidir. Bazı sanayiler, sektörler, teknolojiler periferi tarafından da üretilmeye başlandığında, merkez ekonomileri yeni sahalar geliştiremezlerse bir «dönüşüm» krizine girerler. Hem periferiye satacak malları azalır, hem de periferiden gelen düşük ücretli rekabete karşı koyamazlar. Bu dönüşüm gerekliliği yukarda sözünü ettiğimiz teknolojik gelişme dinamiğine paralel olarak dünya ekonomisini hareketlendiren bir faktördür. Bu arada unutulmaması gereken, merkezin çeşitli aşamalarda farklı malları veya mal gruplarını ihraç edeceği. Bu yüzden de merkezin hakimiyetini belirli bir aşı-

mada üretilen ve ihraç edilen, o aşamaya özgül bir metaya bağlamamak gerekir. Bir sonraki bir aşamada sözü geçen meta standartlaşıp periferide bile üretilebilirken, merkez, yeni bir süreçte veya metada uzmanlaşabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi dünya ekonomisinde hiyerarşiyi şu veya bu malın üretilmesi veya satılması belirlemez. Bu belirlenme yapısal bir farklılaşmanın ürünüdür.*

Hangi metaların hangi ülkelerde üretileceği sorununun tekrar ele alırsak yüksek ücretli ülkenin yeni metalarda ve en yüksek teknoloji gerektiren, sermaye emek-gücü oranı yüksek olan, standart metalarda uzmanlaşacağını söyleyebiliriz. Fakat bildiğimiz gibi bazı metalar var ki bunların normlarını teknoloji belirlemiyor. Otomobil kavramı kullanılan teknolojiden soyutlanamayacak bir şey, oysa, örneğin, buğday böyle değil. Tamamen değişik teknolojilerde üretilmesine rağmen Amerikan buğdayı Meksika buğdayı ile aynı. Bu da en ilkel şekilde üretilebilen buğdaydan farksız. Teknolojiyle belirlenmeyen bu metaların yüksek ücretli ülkelerde üretilebilmesi ise sermaye - emek-gücü oranında gerçekten büyük bir zıplama gerektiriyor. Düşük ücretli ülkede emek-gücünü fazla kullanarak elde edilen maliyet avantajıyla rekabet edebilmek için emek gereksinmesini asgarileştiren teknolojiler geliştirmek gerekiyor. Bu teknoloji maliyet bakımından en düşük ücretli ülkedeki üretim biçiminden daha elverişli olabiliyor. Geçen yıllarda gözlenen tarım krizi de bunun sonucuydu. Yüksek ücretli, çok sermayeli ABD, Kanada gibi ülkelerde öyle bir teknoloji kullanılıyor ki tahıl üretiminde maliyet en düşük ücretli fakat ser-

* Nasıl ki bir önceki dönemin belirleyicisi sanılan «ağır sanayi» şimdi Türkiye’de üretiliyor, belki yakın gelecekte bugünün belirleyici metası olarak görülen bilgisayar periferide üretilecektir.

mayesi kısıtlı olan ülkelerin maliyetinin altına düşüyor. Bu yüzden teknoloji geliştirilmezse, yani sermaye - emek-gücü oranı yükseltilerek emeğin üretkenliği artırılmazsa, periferide, tahıl üretme olanağı kalmıyor. Uzun dönemde dünya işbölümünün gelişmesine göre ya değişik ülkelerde değişik teknolojiler (düşük ücretli ülkelerde şimdikine göre daha çok sabit sermaye kullanan teknolojiler) olgusu devam edecek, ya da düşük ücretli ülkeler Amerika'daki tahıl teknolojisine oranla daha az sermaye gerektiren sanayi mallarında uzmanlaşarak, tahıl üretimini yüksek sermaye-emek oranlı ülkelere bırakacaklar.

Tahıldan başka bazı madenleri de bu kategoride inceleyebiliriz. Örneğin belirli ölçüde saflaşmış bakır hangi teknoloji ile üretilirse üretilsin, dünya pazarında aynı meta olarak kabul edilecektir. Yalnız maden teknolojisi tarımda olduğu ölçüde farklılık göstermiyor, yani sermaye-emek oranı çok değişik teknolojiler yok. Bu yüzden de ücret farklılıklarının doğurduğu maliyet farklılıklarını değişik teknoloji kullanarak yenme olanağı az. Nitekim maden sanayiinin çoğunlukla düşük ücretli ülkelerde yürütülmesi buna kanıt.

VIII

3. ÜLKELERİN HANGİ METALARI ÜRETECEĞİ NASIL SAPTANIR

«Yeni» metaları ve hangi teknolojiyle üretilirlerse üretilsinler aynı meta olma niteliğini kaybetmeyen kategorileri tartıştıktan sonra, asıl sorumuzu tekrarlayalım. Teknolojinin normu belirlediği durumlarda her standart metanın tek bir ücret düzeyinde üretilebileceğini saptadık. Peki, hangi metanın hangi ülkede üre-

tileceğini bilmek mümkün mü? Farzedelim ki dünya ekonomisindeki bütün ülkeleri ücret seviyelerine göre sıraladık. (Daha doğrusu ülke grupları). Meselâ ilk sırada ABD ve Almanya, sonra Fransa, İngiltere, Japonya geliyor. Üçüncü sırada İtalya, sonra İspanya, Portekiz, Türkiye, vs.. Şimdi neo-klasik ekonominin maximizasyon prensibine sadık kalarak bütün dünyada birden yatırım yapabilecek bir kapitalistin, fabrikasını nereye kuracağını düşünelim. Bir noktayı daha ileri sürmek gerekiyor: Bütün dünyada sabit sermayenin yani makinaların fiyatı aynı; bunu gözlemek zor değil, zaten şimdiye kadar söylediklerimizde bütün dünyada **bütün** metaların (emek-gücü hariç) fiyatlarının eşitlenme temayülünde olduğunu varsaydık. Böyle bir durumda kapitalistin standartlaşmış bir yeni metayı üretmek için yalnızca en düşük ücretli ülkede yatırım yapması gerekir. Bunu yaparken de en fazla maliyet farkını sağlamak için, en çok emek-gücü yoğun projelerle başlaması gerekir. Farzedelim ikisi de ABD'de üretilen iki meta var. Birinin emek-gücü yoğunluğu yüksek, diğ erinin ise sermaye yoğunluğu yüksek. Bir de uluslararası sermaye düşünelim. Bu sermaye bu iki metanın bir tanesini Türkiye'de yapacak olsun. Bu demektir ki metanın dünya pazarındaki fiyatı düşmeden önce düşük maliyette üretileceği için bir müddet süper kâr sağlama olanağı var. Fakat süper kârın en çok hangi metada sağlanabileceği, maliyetin en çok hangi metada düşürülebileceğine bağlı. Maliyetin içinde farklılığı yaratacak kısım emek-gücü olduğuna göre sermaye, emek-gücü yoğun metayı düşük ücretli ülkede imal etmeyi tercih edecektir. Fakat unutmayalım ki Türkiye'den çok daha düşük ücretli ülkeler de var. Buna karşılık ise Türkiye'de belli bir sermaye birikimi, bir alt yapı, vasıflı işçi oluşumu mevcut. En düşük

Ücretli ülkelerde bunların hiçbirini gerektirmeyen üretim yapılıyor. Örneğin serbest sanayi bölgelerinde yabancı şirketler yarı mmul malı uçaklarla getirip yoğun emek gerektiren bir süreci düşük ücretli işçiye yaptırıp, tekrar merkezdeki fabrikaya götürüyorlar. Mikroskop altında elle elektrik kaynağı yapılan elektronik devreler günde 1 dolardan az ücretle çalışan, hiçbir sosyal hakkı olmayan genç kızlar istihdam edilerek üretiliyor. Aynı tür üretim yoğun vasıfsız emek gerektiren konfeksiyon kolunda da geçerli oluyor.* Türkiye'deki sendikalı işçinin bu tür üretimde maliyet avantajı sağlamayacağı açık. Buna karşılık daha yüksek teknoloji ve sermaye kullanımının söz konusu olduğu demir-elik, pencere camı, hatta otomobil gibi sektörlerde Türkiye'de mevcut şartlar (sermaye birikimi, kalifiye emek-gücü varlığı ve ücret düzeyi) dünya pazarında rekabet edebilecek bir üretime izin veriyor.

Bütün lkeleri ücret düzeylerine göre sıralarsak emek-gücü yoğunluğu ile ücretler arasında bir ilişki kurabiliriz. Bu ilişkiye göre en yüksek sermaye yoğunluğunu ve en yüksek oranda kalifiye emek-gücünü gerektiren üretim en yüksek ücretli ülkede bulunacak ve sırayla emek-gücünün i bileşimi ve yoğunluğu düşerken metanın üretimi de düşük ücretli ülkeye doğru

* Halen bu «serbest bölgeler»den dünyada 100 kadar var. Akıma en son katılan Çin Halk Cumhuriyeti, Siemens fabrikasına ülkedeki ücretlerin emsallerinden düşük olduğunu ve politik stabilitenin sağlamlığını bildirmiş ve bunun zerine Siemens, Çin'de bir elektronik fabrikası kurmaya karar almış. Arada, Türkiye'de bu tür serbest bölgelerin kurulması için yayınlar oluyor. Kanımızca bu olanaksız, zira Türkiye'de işçinin maliyeti Batı gazetelerinde reklam yapan —genellikle— diktatörlüklerin sundukları işçiye göre en az beş misli pahalı. Bkz. O. Kreye, F. Frobel ve J. Heinrichs'in bu konudaki çalışmaları.

kayacak. Tekrar edelim ki bu durum bir çeşit genel denge durumu, yani her an gözlenen durumun böyle olması gerekmez. Fakat sermayenin hareketini gözlerken, sözünü ettiğimiz denge durumunun oluşmasına yönelik bir hareket bekleyebiliriz. Zaten iktisadi kuramlar, her zaman, eğilimlerin nasıl gelişeceğini, dolayısıyla da hareketin yönünü belirler.

Bu anlatılan denge durumunun şimdiye kadar bildiğimiz teorilerden farkı nerede? Şurada ki azgelişmişlik ideolojisinin fetişlerinden biri olan «sanayileşmeyi» aynı şekilde putlaştırmıyor. Burada iki önemli etken var: Teknoloji ve ücret seviyeleri. Yoksa ne üretileceği mühim değil. Yani dünya ekonomisi içinde uzmanlaşma hangi maddenin üretildiğine göre değil, hangi maddenin sermaye emek-gücü oranının (yani teknolojisinin) belirli ücret seviyesine uyduğuna göre. Demek ki bu model içinde, örneğin, tamamen sanayi malı üretip, yine de periferi kalmak mümkün.

Buna karşılık, merkezdeki yüksek ücretli ülkelerin tarım malları ürettiğini görünce de şaşırمامak gerek. Sözgeleş, çok mümkündür ki ABD ve Kanada giderek bütün dünyanın hububat ihtiyacını karşılasın. Bildiğimiz gibi azgelişmişlik tartışmalarında tarım malları üretimi azgelişmişliğin kıstası olarak kabul edilirdi. Oysa ABD tarım mallarını ihraç eden bir ülke olarak dünya pazarına girmekte bir sakınca görmüyor, nasıl olur bu? Bu sorunun cevabını ABD tarımının teknolojisinde aramak lazım. Şu anda ABD'de tarım, sermaye yoğunluğu bakımından tüm sektörler arasında üçüncü yeri işgal etmekte. Yani tarım teknolojisi o kadar ilerlemiş durumda ki, emek yoğun sandığımız bu iş kolu tamamen makinalaşmış ve öteki sektörlerle oranla daha az emek-gücü gerektiriyor. Yani ABD'de ücretler dünyada en yüksek düzeyde ol-

masına rağmen, emek-gücünün etkinliği büyük çapta yükseltilerek periferideki tarımla rekabete girebiliyor.

Bu perspektif içinde «azgelişmiş» ülkelerin sanayileşmesi bir istek veya amaç olarak değil de tersine, dünya ekonomisinin zorunlu kıldığı bir durum olarak ortaya çıkıyor. Özellikle çok gelişmiş ülkelerin hava kirlenmesi ve çevre problemleriyle uğraştıkları şu sırada, örneğin, emek yoğun demir-çelik tesislerini dışarıya göndermemeleri için hiç sebep yok. Tekrarlamakta fayda var: Sanayileşmek hiçbir zaman, gelişmekle eşdeğer değildir. Sanayileşmek bir üretim kolunda uzmanlaşmak demektir. Oysa hangi ülkenin merkez, hangi ülkenin periferi olacağı, hangi malın üretildiğine değil, malların hangi ücret düzeylerinde üretildiğine bağlıdır. İleride Detroit'in buğday tarlası olup bütün otomobillerin Brezilya, İspanya ve Türkiye'de üretildiğini görürsek şaşırmamalıyız. Önemli olan şu, ücret düzeylerindeki bu sıralamanın simgelediği hiyerarşi de aynı şekilde devam edecektir.

VIII

4. «YENİ EKONOMİK DÜZEN»

Bu bağlamda ele alabileceğimiz bir konu da son yıllarda tartışılan «yeni ekonomik düzen» formülü. Bu formülün özetlediği olgu bazı sanayi kollarının periferi ülkelere kayması. Oysa belirttiğimiz gibi, bu kayma uluslararasılaşan üretici sermayenin mantığı içinde beklenilecek, şaşırtıcı olmaması gereken bir olgu. Merkez ve periferideki burjuvazilerin ileri (tutucu olmayan) kesimi, sermayenin mantığıyla açıklanabilecek bir olguyu dünya kamuoyuna sistemi değiştirme-

ye yönelik bir talep olarak lanse etti ve ideoloji oluşturma açısından da büyük bir başarı sağladı. Böylece periferi ülkelerin temsilcileri uluslararası sermayenin yatırım politikasını dünyanın her köşesinde toplanan konferanslarda «üçüncü dünya» adına savundular.*

Bu yeni ideolojik öge dünya kapitalist sisteminin işleyişindeki bir aksamaya da işaret ediyor. Sermayenin periferi ülkelere kaymasında yeniden oluşması gereken dengeler yeteri kadar çabuk ortaya çıkmadığından, dünya ekonomisi son yıllarda önemli bir krizin içinde. Periferi ülkeler bir yandan daha hızlı sanayileşip, bir yandan da geleneksel ihraç ürünlerinin bazılarında maliyet avantajlarını yitiriyorlar. Yeni düzende, periferi ülkelerin üretebildikleri sanayi mallarını ihraç da edebilmeleri gerekiyor. Bu imkânın sağlanması merkez ülkelerdeki dönüşümün hızla gerçekleşmesine bağlı. Örneğin tekstil sektörünün artık tamamiyle periferiye bırakılması, merkez ülkelerde korunmaması lazım. Ancak o zaman periferinin büyüyen ithalat talebini kendi ihracat gelirleriyle karşılaması mümkün olabilir. Çeşitli nedenlerden bu geçiş gereken kolaylıkla sürdürülemiyor, bu yüzden de içinde bulunduğumuz «dönüşüm» krizi, öncelikle periferi ülkelerdeki ödemeler açığında kendini gösteriyor. İşte periferi burjuvazilerinin «yeni ekonomik düzen» formülüyle dilegetirdikleri, merkez ülkelerin iktisadi politikalarının ortaya çıkması arzulanan ticaret ilişkilerini engellemesi talebi. Merkez ülkelerde dönüşümü gerçekleştiren «ileri» sermaye kesimleri de aynı platformu, doğal olarak, kabul ediyorlar. Demek ki «yeni ekonomik düzen» formülü teşhis etmeye çalıştığımız gelişmelerin dünya burjuva ideolojisindeki yansımaları özetliyor.

* Bu konuda bir derleme için Bkz. ODTÜ Gelişme Dergisi 1976 özel sayısı.

İŞÇİ GÖÇÜ

Üretici sermayenin uluslararasılaşması emek-sermaye ilişkisinin dünya ekonomisi çerçevesinde ortaya çıktığını gösteren bir kavramdır. Emek-sermaye ilişkisinin uluslararasılaşması ise iki şekilde olur: Üretici sermayenin çeşitli ülkelerdeki emeği karşısına alması; ve emeğin kendi hareketliliği yüzünden çeşitli ülkelerdeki sermayeyle çelişkiye girmesi. Şimdiye kadar emeğin ülkede sabit olduğunu, sermayenin ise hareket edebilirliğini varsaydık. Şimdi de son on yıl içinde önem kazanan, emeğin hareketliliği olgusunun dünya ekonomisinin işleyişini nasıl etkilediğini araştıracağız.

Emeğin sürekli göç olmadan hareketliliği dünya ekonomisinin işleyişinde bir bakıma yeni bir mekanizma. Bu olgu özellikle Avrupa çevresinde periferi durumunda olan bölgelerde merkeze işçi ithal edilmesi olarak gözleniyor. Bizim yerleştirmek istediğimiz çerçevede bu konuyla ilgili sorular şunlar: İşçi göçü dünya ekonomisinin gelişmesi içinde yeni bir aşama mı? Dünya ekonomisinin yapısını ne şekilde etkiliyor ve bu etki periferinin sanayileşmesi konusunda ileri sürdüğümüz savların yeniden düşünülmesini gerektirir mi?

Birinci soruyu cevaplarken hatırlamak gerekir ki işçi göçü veya merkeze işçi ithali, kapitalist dünya ekonomisinin her aşamasında gözleniyor. Çok genel olarak sermayenin kullanacağı işçiyi çeşitli biçimlerde «bölme» isteğinin devam edegeldiğini söyleyebiliriz. İstek her zaman ikili bir işçi pazarı yaratmaktır. Birbirinden ekonomi-dışı ögeler yüzünden ayrılmış iki grubun varlığı ücretlerin düşürülmesi ve işçi sınıfının

türdeşleşmesinin önlenmesi açısından, sermaye açısından avantajlıdır. Türdeşleşmiş bir işçi sınıfı politik bilince daha çabuk ulaşır, kendi için sınıflaşmaya daha uygun bir sınıf olacak, bu yüzden de sermayenin en çok kâr ilkesine sekte vuracaktır. Oysa ideolojik bir farklılığı (ırka, milliyete, yöresel kökene dayanan) özümsemiş işçiler türdeşliğe, bu yüzden de sınıf olarak bilinçlenmeye en etkin engeli oluştururlar. Farklılık ideolojisi ücret seviyelerini ayırarak ortalama ücretleri düşük tutar. Çünkü ekonomi-dışı ögeler düşük ücretli işçilerin sadece ideolojik olarak aşağılanan gruba verilebilmesini sağlar. Düşük ücretli işler ise daha önce basit emek-gücü diye adlandırdığımız, yani ülkedeki ücret seviyesini belirleyen işlerdir. Demek ki ideolojik farklılaştırma ekonomi ekonomi-dışı ögeleri kullanarak ücret seviyelerinin kademeleşmesini ekonomik sisteme uyduruyor, yapılan işlerin de aynı farklılığı sağlayacak şekilde tamamlanmasını ortaya çıkarıyor.

Bundan öteye zaman içinde belirli bir işkolunun yahut da işkolları içinde belirli işlerin kalifiye niteliklerini kaybedip, düşük ücretli işler haline gelmeleri ikili bir işçi pazarının varlığında çok daha kolay olur. Sistemin hangi işin kalifiye olduğunu tanımlaması, böylece bazı işlerin kalifiye niteliklerini kaybetmeleri türdeşleşmiş bir işçi sınıfı varsa sorunlar çıkarır, politik bilinçlenmeyi hızlandırabilir. Oysa ikili işçi pazarı durumunda vasıfsızlaştırılan işler zaten düşük ücret alan grubun tekeline geçer. İdeolojik nedenlerle yüceltilen grup ise sadece «kalifiye» olarak tanımlanmış yüksek ücretli işleri alır. Demek ki kâr haddini yükseltmek için sermayenin her zaman başvuracağı bir taktik işçi sınıfını ekonomi-dışı ögelere dayanarak bölmek, ikili bir işçi pazarı yaratmak. Kapitalizmin ba-

şından beri varolan bu olgu günümüzde yeni bir boyut kazandı; sermayenin üretici sermaye olarak emek-gücü satın almaya başladığından beri gözlenen ikili işçi pazarı yaratma çabası uluslararasılaşmış üretici sermaye döneminde işçi gücü olayı ile gözleniyor. 1960'lardaki geniş işçi göçü olayını ne genel olarak sermayenin bölücü taktığından, ne de özel olarak üretici sermayenin uluslararasılaşmasından bağımsız olarak inceleyebiliriz.

Sanayi sektörlerinin teknolojinin standartlaşması ve ücret seviyelerine göre değişik ülkelerin uzmanlaşma alanlarına girme olgusu, denge durumunu anlatmak için kullandığımız bir modeldi. Bu dengenin oluşmasında sorun yaratan geçiş dönemleri var. Örneğin belirli bir işkolu artık periferiye ihraç edilmiş olsun, buna rağmen bazı nedenlerden dolayı bir merkez ülkesi bu sanayiden tümüyle vazgeçmemiş olabilir. Çoğunlukla politik bir takım hesaplar sonucunda devlet merkez ülkede bir sermaye grubuna taviz vererek aslında ihraç edilmesi gereken sanayi kolunu sun'i olarak içerde tutmaya çalışabilir. Eğer dünya ekonomisi düzeyinde düşük ücretli ülkelere ihraç edilmiş bir sanayi kolundan bahsediyorsak aynı imalatı aynı teknolojiyle yüksek ücretli ülkede devam ettirmek ancak devletin tanıyabileceği —gümrük duvarları gibi— bazı ayrıcalıklar olabilir. Bu ayrıcalıklar dışında merkezdeki sermaye ya düşük kâr haddine razı olacak, ya da bir şekilde, merkezde kalmasına rağmen, maliyetini düşürmeye çalışacaktır. Kanımızca bu ikinci şıkkın uygulanması işçi göçünün belirli zamanlarda belirli ülkelere ve o ülkeler içinde belirli sanayi kollarına yönelmesini açıklar. Politik nedenlerden vazgeçilmeyecek sanayi kolları maliyetlerini düşürebilmek için yabancı işçileri düşük ücretle istihdam

edip, geçici de olsa, daha düşük ücretli ülkelere karşı rekabette durumlarını koruyabiliyorlar.

Tabii ki kriz anında ilk olarak vazgeçilecek endüstriler hayatlarını sun'î olarak devam ettiren ve yabancı işçiye rağmen düşük kâr haddiyle çalışan bu endüstriler olacak. Bu yüzden de yabancı işçilerin işten atılma esnekliği yerli işçilere nisbeten çok daha yüksek oluyor. Ayrıca bu tartışma sadece yabancı-yerli işçi ayırımı için değil, bütün ikili işçi pazarları için geçerli. Örneğin düşük vasıflı olarak tanımlanmış işleri gören ve bu yüzden de düşük ücret alan ABD'nin siyah işçileri ile beyaz işçileri arasında da böyle bir ilişki var. Bunun da ötesinde ırka veya milliyete dayanmayan ve her yerde geçerli bir başka ikilik var; o da kadın ve erkek işçiler arasındaki. Kadınların yaptıkları işleri sistem düşük vasıflı, daha az güç ve beceri gerektiren işler olarak tanımıyor; böylece de işçi sınıfı içinde düşük ücretli bir kesim yaratılmış oluyor.

Merkez ülke ekonomilerinin işçi ithalini gerektirmeleri yalnız bu nedenden olsaydı, işçi göçünü ve endüstrilerin (yahut sermayenin) ihracını birbiri yerine geçebilecek mekanizmalar olarak gören bakış açısı doğru sayılabilirdi. Yani ekonomi-dışı nedenler ortadan kalksa Alman veya Fransız sermayesi ülkeye işçi getirerek elde ettiği kazancı, sermayeyi ve beraberinde belirli iş kollarını düşük ücretli ülkelere ihraç ederek de elde edebilir görüşü doğru olurdu. Tabii ki merkezin bazı endüstrilerden niçin vazgeçemediğini, bu yüzden de seçimin niçin işçi ithali yönünde yapıldığını ayrıca anlatmak şartıyla.

Fakat işçi ithalini yalnız bu mekanizmayla açıklamak olanaksız. İkinci bir mekanizma var, o da şu: Gerek ekonominin zaten uzmanlaştığı sahalarda, gerek de dünya ekonomisinin ortaya çıkardığı uzmanlaş-

ma dağılımına girmeyen sahalarda yerli veya ayrıcalıklı işçi sınıfının rağbet etmediği işler var. Rağbet etmediği derken söylemek istediğimiz sistemin bu işleri düşük vasıflı, arzulanmayan, düşük ücretli işler olarak tanımlaması. Oysa yerli işçi sınıfı giderek daha fazla tahsil görüyor, daha çok tüketici oluyor, bekleyişleri devamlı artıyor. Uzun bir süre işsizlik sorunu unutulmuş, devletten kazanılan işsizlik sigortası gibi haklar da var; bu yüzden işçiler her türlü işi kabul etmiyorlar. Bu durumda dışardan az vasıflı olarak tanımlanan ve daha düşük ücretlerle her türlü işi kabul edebilecek işçi getirmek elverişli bir çözüm olarak ortaya çıkıyor. Ayrıca yabancı işçiler ideolojik olarak «başka» kabul edildiklerinden yerli işçi onların düşük ücret düzeyinden telaşa kapılmıyor. Yabancı işçiye verilen işler de zaten sistemin rağbet edilmeyen işler diye tanımladığı işler olduğu için «başkalık» ve düşük ücretler karşılıklı «haklılaştıran» ögeler oluyorlar.

Bu işlere örnek vermek gerekse diyebiliriz ki Almanya'nın ücret düzeyine göre uzmanlaşması normal olan sanayilerde dahi fabrikayı temizleyen, veya «ağır ve pis» işleri yapan «vasıfsız» işçiye ihtiyacı var. Yani her işkolu içinde rağbette olmayan işler var. İkincisi ise dışarıya zaten ihraç edilemeyen ve rağbet olmayan işkolları, örneğin devletin veya belediyenin üstlendikleri altyapı tesisleri. Cenevre şehrinin yeni kanalizasyon inşaatı, Almanya'da autobahn, Fransa'da bina inşaatı gibi.

Özetlersek, üretici sermayenin uluslararasılaşması döneminde işçi göçünü doğuran nedenlerden bir tanesi yukarda çizdiğimiz uzmanlaşma tablosuyla yakından ilişkili. Mekanizmanın işleyişini yavaşlatıyor, geçiş döneminde bazı endüstrilerin gerektiği gibi ihraç

edilmelerini geçici olarak önlüyor. İkinci neden ise uzmanlaşmayı etkilemiyor. Çok daha karmaşık şekillerde (örneğin devletin mali krizini erteleyerek, merkezdeki ücretlerin yükselmesini yavaşlatarak) etkisini gösteriyor. İşçi göçü olgusu ülkelerin çeşitli sanayilerde ve çeşitli ücret düzeylerinde uzmanlaşacağı savına getirilebilecek bir itirazdan çok, sistemin denge bulmasını geciktiren bir olgu olarak incelenmeli.*

Bu arada şunu da belirtelim ki 1970'lerin ikici yarısında, dünya ekonomisinin kriz konjonktüründe, merkez ülkelerin hükümetleri işçi göçünü durdurmak ve halen çalışan «misafir» işçilerin bir bölümünü kendi işçi pazarlarıyla kalıcı olarak bütünleştirmek eğiliminde politikalar sürdürüyorlar. Yeni işlerin yaratılması yavaşlayınca, yeni emek-gücü akımı da kesilmiş durumda. Ancak dünya ekonomisi krizden kurtulursa işçi göçü tekrar başlayabilir. Aksi takdirde yabancı işçilerin sayısı bugünkü düzeylerde kalacak ve bu işçiler giderek «yabancı», süreksiz işçi niteliklerini yitirerek, sürekli bir alt-proletarya (işçi sınıfının «başka» olan kesimi) oluşturacaklardır. Bir deyiş şekliyle, Amerikan sosyo-ekonomik yapısında siyahların gördüğü işlevi Almanya'da kalmaları sürekleşen Türkler yerine getirecektir.

X

DÜNYA EKONOMİSİNDE ÜLKELERİN STATÜSÜNÜN BELİRLENMESİ VE SEMİ - PERİFERİ

Şimdiye kadar sanayileşmenin kapitalist dünya sistemi içinde gerçekleştiğini, sistemin işleyişinin hiyerarşik bir endüstrileşmeye olanak tanıdığını anlat-

* İşçi göçü konusunda Berger ve Mohr'un **Yedinci Adam**'ı herhalde son yılların en etkileyici «sosyal bilim» yapıtıdır.

tık. Demek ki belirli tür bir büyüme, sistemin normal işleyişine (hiyerarşik düzeni bozmamak şartıyla) aykırı düşmüyor. Fakat beklenileceği gibi dünya sistemi hiyerarşinin devam etmesi açısından da durağan değil. Yani bazı ülkeler belirli konjonktürlerde statü değiştirebiliyorlar. 16. yüzyıldan itibaren merkez ülkeler hep aynı kalmamış. Örneğin 18. yüzyılda İtalya statüsünde bir gerileme yaşamış; İngiltere için de 1930'lardan beri bir gerileme sözkonusu. Statüde yükselme örnekleri de var: Çarlık Rusyası 19. yüzyılın sonlarında periferi ülke statüsünden hiyerarşinin üst basamaklarına tırmanmaya başlamış. Japonya ise 20. yüzyılda halen tırmanıyor. Aynı tür bir yükselme Brezilya'nın 1960'lar sonrası tarihinde gözlenebilir.

Bu tür statü değişmelerini incelerken şimdiye dek kullandığımız ikili ayırım, yani ülkelerin merkez ve periferi olarak bölünmesi yeterli değil. Çünkü görüyoruz ki merkezin dışındaki ülkeler arasında büyük farklılıklar var. Yalnız ampirik düzeyde baksak dahi, örneğin, Türkiye ile Pakistan arasında hem niteliksel hem de niceliksel göstergelerin Almanya ile Türkiye arasında gözlemlenene benzer farklılıklar ortaya çıkaracağını söyleyebiliriz. Bu demek değil ki merkez-periferi sıralamasının iki ucunun arasında çok sayıda orta kademe var. Burada ileri sürmek istediğimiz şey şu: Dünya sisteminin nasıl işlediğini anlamak açısından merkez-periferi sıralamasında üçüncü bir ara kademe olduğunu söylemek kuramsal ve analitik amaçlara uygun düşüyor. **Semi-periferi** diyeceğimiz bu ara kademe hem tarihi-olgusal, hem de analitik-kuramsal olarak savunacağımız kavramsal bir zenginlik getiriyor.* Örneğin, Türkiye veya Brezilya ile Afrika'nın yeni ül-

* Bu kavramı kapitalist dünya ekonomisinin tarihini açıklamada sistemli olarak kullanan I. Wallerstein.

kelerinin niçin aynı kategori altında incelenemeyeceğini; İran'ın Orta Doğu'da üstlenmek istediği işlevin ne olduğunu açıklıyor. Merkezin dışında bütün ülkeleri «üçüncü dünya» veya periferi adı altında görmek yanlış politik sonuçlara götürür: Türkiye için üçüncü dünya saflarını önermek gibi. Gerçi semi-periferiliğe aday Türkiye'nin burjuvazisi doğal olarak periferi ülkelere açılmak isteyecektir; ama menfaatleri müşterek olduğundan değil, hiyerarşi içinde bu ülkeleri sömürmek zorunda olduğundan. Demek ki semi-periferi kavramı özellikle Türkiye türü ekonomiler için önemli. Periferi statüsünü değiştirmek doğrudan merkeze geçmekle olmuyor. Aradaki kademedan, semi-periferilikten, geçmek şart. Sol düşüncede geçerli olan ikili ayrımı tartışırken unutmamak gerek ki burjuva kuramlara göre de ülkeler devamlı, kademesiz bir sıralama içinde incelenebilir. Herhangi bir niceliksel gösterge alınıp, ülkeler bu göstergeye göre (örneğin GSMH, enerji tüketimi, vb.) yukardan aşağı dizilir. Buradaki gizil görüş açısı evrimsel bir olguculuktur. Bu görüşü benimsemek her ülkenin görelî durumunu ufak adımlarla değiştirebileceğini, çok sayıda merdiven basamağı olduğunu kabullenmek anlamına gelir. Oysa dünya sistemi hiyerarşisinde kısıtlı sayıda işlevsel statü var. Hiyerarşi değişmediği müddetçe sanayileşme veya GSMH'nın artması ufak adımlarla olabilir; fakat statü değişmesinden sözederken sistemin işleyişinde gereksinim duyulan kısıtlı statü pozisyonlarını gözönüne almamız gerekiyor. Örneğin üçüncü dünyacı görüş iki pozisyon olduğunu (merkez ve periferi) varsayıyor. Biz bu yaklaşımla, üçlü bir statü ayrımı öneriyoruz. Önce üçüncü statünün, semi-periferinin, ne olduğunu, ikinci olarak da semi-periferiliğe geçişin şartlarını tartışacağız.

1. SEMİ - PERİFERİNİN TANIMI VE GÖREVİ

Periferi ile merkez arasında bir ara kademe olduğunu söylemiştik. Bu statü şimdiye kadar değişik kavramlarla tanımlandı: Aracı ülkeler, emperyalizmin ikinci derecede iskeleleri, ileri karakollar, alt-emperyalistler gibi etiketler bu olguyu anlatmakta kullanıldı. Salt ampirik açıdan baktığımızda, bu ara ülkelerde hızlı bir sanayileşme, genellikle 1000 doların üstünde bir adam başına GSMH ve gerçek periferi ülkelerden 5-10 defa daha yüksek bir ücret seviyesi gözlüyoruz. Bu ülkelerin endüstri sektörleri, her ne kadar «bağımlı»lıkları devam etse, belli bir ivme kazanmış, temel yatırımları gerçekleştirmiş, yeni atılımlar için gerekli girdilerin bir kısmını içerden temin edebilen sektörler. Yukarda sözkonusu ettiğimiz hiyerarşiyi değiştirmeden endüstrileşme sürecine ilk giren ve bu yolda en çok ilerlemiş ülkeler semi-periferi statüsünde olanlar. Bu gelişmenin sonucunda sözügeçen ülkelerde iç pazarın gelişmesi önemli boyutlara erişmiş. Kendi kendini besleyen bir sanayileşme mümkün olmuş. Bu ülkelerin dış ticarete görünüşleri de, giderek artan bir oranda mamül mal ihraç etmeleri. Yani sanayi sektörleri ülke sınırlarının dışında pazar aramaya başlamış durumda.

Dünya ekonomisinin sistem olarak işlemesi için neden semi-periferi ülkelere gerek var? Bu soruyu sistemin gerekleri açısından cevaplandırmalıyız. Sistem politik olarak devamını sağlayabilmek için bir yandan polislik görevini üstlenecek, yani hiyerarşiyi bozmak isteyen periferi ülkeleri korkutma veya uslandırma rolünü oynayacak kuvvetlere muhtaç. Fakat polislik görevini kabul etmeleri için semi-periferi burjuvazi-

sinin sistemin işleyişinden ödüllendirildiklerine inanmaları gerekir. Öte yandan, semi-periferi'nin burjuvazisi, periferi burjuvazilerine elde edebilecekleri ödülleri gösteren bir örnek teşkil ediyor.

Semi-periferilerin sayılarının kısıtlı olması için bir takım nedenler var. Eğer her ücret grubunda neler üretileceği belirleniyorsa, semi-periferi adını verdiğimiz orta düzeyde ücretli ülkeler de belirli malları üretip satacaklar. Bu malların niteliği ne olursa olsun ortaya bir pazar sorunu çıkacak. Semi-periferide üretilen malların bir şekilde gerçekleştirilmeleri gerek. Biliyoruz ki bunlardan ileri teknoloji ürünü olanlar periferi ülkelere satılacak. Periferi ülkelerin pazarları da gelir düzeyi bakımından kısıtlı. Demek ki bir bölgede belirli büyüklükte bir pazar oluşturan sayıda periferi ülkeyi sömürmek için tek bir semi-periferi yeterli olacak. Birden fazla semi-periferi aynı tip malları üretip aynı periferi pazarında satmaya kalkarsa talep hepsinin birden üretimine cevap vermeyebilir. Yani belirli bir pazar bölgesinde semi-periferi statüsüne çeşitli adaylar varsa bunlar aralarında rekabetle, ya da bir pazar bölüşümü anlaşmasıyla sayıyı teke indirmek durumundadırlar. Öyle bir durum olabilir ki semi-periferilik doğrudan merkez bir ülkenin «davet»i ile ortaya çıkar. O zaman örneğin Brezilya'nın mı yoksa Arjantin'in mi Latin Amerika'daki semi-periferilik görevini üstleneceğini saptamak hangi ülkenin politik bakımdan Amerikan sermayesine daha çok emniyet verdiğine bağlı olabilir. Örneğin Orta Doğu'da İran ile Türkiye arasındaki rekabet de sadece ekonomik düzeyde kalmayacaktır. Gerçi petrol gelirleri ile İran'ın kazandığı avantaj İran sermayesinin dış sermaye ile bütünleşmesini kolaylaştırabilir, fakat politik iktidarcı kimin elinde kalacağının bilinmediği İran'da, iler-

de merkezin isteklerine karşı gelmeye başlanabilir. Buna karşılık Türkiye sermayesi daha uysal ve kendi bölgesel rekabeti yüzünden daha itaatkâr ise —politik riskler eşit olmak şartı ile— merkezden gelecek sermaye Türkiye'deki semi-periferi atılımını desteklemeyi tercih edebilir.

X

2. SEMİ - PERİFERİLİĞE GEÇİŞ

Tabii ki semi-periferi tanımına uygun sanayiın nerede kurulacağını uluslararası sermayenin hangi ülkeyi tercih ettiği tek başına belirlemiyor. Semi-periferi statüsüne başlıca iki yol var: Birincisi yukarda belirttiğimiz gibi «davetle». İkincisi ise periferi statüsüne «isyan» ederek. Davet durumunda belirli bir sermaye grubu veya bir ülkenin sermayedarları belirli bir yöreyi yahut ülkeyi etrafındaki periferi ülkelere yüksek teknolojik düzeyde mal ihraç etmesi için ortaya çıkarıyorlar. Örneğin Filistin'in İsrail adı altında bütün Maşrak'a sanayi malı ihraç eden bir ekonomiye dönüşmesi projesi. İsyan ise bir ölçüye kadar dünya sisteminden çıkmaya çalışan ve konjonktürün de izni ile bu çabada bir nebze başarı sağlayan ülkelerde görülüyor. Örneğin dünya ekonomik krizi döneminde sınırlarını büyük çapta kapatarak iç pazara dayanan bir sanayileşme gerçekleştirip tekrar dünya sistemine girdiğinde yeni bir statü elde eden ülkeler. İlerde göreceğimiz gibi Türkiye'de devletçilik tecrübesi de bu modele uyuyor; bazı nedenlerden başarı tam olmamış, ülke statü atlayamayıp tekrar periferileşmiş. Fakat aynı dönemde «isyan» sonucu semi-perifleşen ülkeler var.

Dünya ekonomisinin her döneminde semi-periferide üretilen mallar değişik. 1930'larda hafif sanayi,

tekstiller semi-periferi statüsüne uygun mallardı, hal-buki sonraları bunlar uç ülkelere kaydı. Peki şu sırada neler üretiyorlar semi-periferi dediğimiz ülkeler? İki ayrı gereksinme var: Birincisi üretimi ve tüketimi nisbeten yaygınlaşmış mallar üretmeleri lazım, çünkü sermaye-emek-gücü bileşimleri ne olursa olsun yeni metaların merkezde üretildiğini saptadık. İkincisi ise bu yaygınlaşmış mallar arasında teknolojisi nisbeten yüksek mallar üretecekler. Ortaya çıkan sonuç şu: «Ömrü uzun» tüketim malları, örneğin taşıt araçları, otomobil lastiği bir taraftan; diğer taraftan da yine bu malların üretiminde kullanılan ve yer olarak kullanıldıkları yöreye yakın üretilmelerinde fayda olan — gerek talebin üretimi belirlemesi gerek de nakliyatın kolaylaşması bakımından— kimya sanayi, demir-çelik kombinaları gibi ilk sanayi devriminin tesisleri.

Son zamanlarda merkez ülkelerde gözlenen ekolojik hassasiyet de ilk sanayi devriminin işkollarının ihraç edilmesini mümkün kılıyor. Hava kirlenmesi, doğanın tahribi gibi olayların önüne geçmek, böylece içerdeki politik taleplere cevap vermek, merkez sermayesinin bu sektörleri kendine bağlı semi-periferi ülkelerde kurmasını ekonomi-dışından da belirliyor. Demir-çelik, ana kimya ve tabii tekstil bu tür sanayilerden. Giderek de teknolojileri iyice standartlaşmış, dayanıklı tüketim malları (otomobil, buzdolabı, siyah-beyaz televizyon alıcıları) bu kategoriye giriyorlar. Özellikle bu son kategoriye bakınca ortaya şu çıkıyor: Uçtaki ülkelerin genel gelir seviyeleri ve de gelir dağılım durumları öyle ki «uzun ömürlü» tüketim malları için kısıtlı bir talep var. Eğer bu malların pazarlamasını semi-periferi eline geçirecekse, bir bölgede tek bir semi-periferi olması gerek ki; üretim seviyesinin belli bir hacminin altına düşmemesini sağlaya-

bilsin. Bu yüzden iki semi-periferinin birden aynı bölgede, aynı periferi ülkelere mal satarak yaşamaları olanaksız. Nasıl ki kapitalist rekabet tekelleşmeye yol açıyor, ülkeler arası rekabet de her pazar bölgesinde aşağı yukarı aynı ücret seviyesine tekabül eden malların üretilmesinde tekelleşmeye yol açıyor.

Bu açıklamaya çalıştığımız, semi-periferi durumunun nasıl işlediği ve belirli zaman çerçevesinde hangi ilişkilerin semi-periferilik durumu içinde meydana geldiği idi. Bir de tarihi ve politik koşulları açıklamak gerekli. Yani, hangi tarihi şartlar içinde bir ülke periferilikten semi-periferi durumuna çıkabiliyor?

Yukarıda söylediğimiz gibi merkez ile uçlar arasındaki uzmanlaşma ilişkisinin özelliği her zaman değişir. Eğer merkez görece teknolojisi daha üstün mallara kaymışsa, uç, giderek, eskiden merkezin üretilip sattığı malları üretmeye başlayabilir. Yani alıp satılan ve üretilen malların zaman içinde değişmesi, zaten sistemin öngördüğü değişikliklerdendir ve de dünya ekonomisinde statü farklılaşmasını değiştirmez. Demek uçluktan semi-periferiliğe geçişi başka bir sorunsalın çerçevesinde açıklamalıyız. Burada sözkonusu olan statünün aynı kalıp, üretilen malların değişmesi değil, ülkeler arası ilişkinin nitelik olarak yani sömürünün yönü ve derecesi açısından değişmesi. Gerçi yapısal olarak semi-periferinin sistemin işleyişi için yararlı ve gerekli olduğunu gösterdik, ama bu kendi başına semi-periferi statüsüne yönelmiş «isyan» eden ülkenin, merkezin direnmesiyle karşılaşmayacağı anlamına gelmez. Eğer gerçekten böyle bir çelişki varsa isyanın ne zaman başarıya ulaşabileceğini araştırmak gerek. Bu soruya aşağıda cevap arayacağız. Daha önce de söylediğimiz gibi statü değiştirme olayı şimdiye kadar kullandığımız sorunsalın dışında bazı kavram-

lar gerektiriyor. Bu kavramlar ülke içi ekonomik ve politik glerin madelelerine ilişkin. Sorunsalı değiştirmeden önce dünya kapitalist sisteminin işleyişinde dllenmenin nasıl olduğunu araştıracalıız. Yani merkez, semi-periferi ve periferi olarak sınıflanmış ülkelerin dünya ekonomisinin işleyişi sonucunda tüm dünyada yaratılan değerden nasıl ve ne kadar pay aldıklarını saptamaya alışacaalıız.

XI

ÜLKELERARASI DEğER AKTARIMI

Dünya kapitalist sisteminin hiyerarşik bir işbölümü ile işlediğini söylemiştik. Sistemin süregelmesi bu hiyerarşinin ve hiyerarşiyi sistemin belirli bir gelişme aşamasında belirleyen işbölümünün sürmesine bağlıdır. Fakat bu işbölümü sistemin içindeki her ülkeyi eşit olarak dllandirmez. Zaten bu eşitsizlik hiyerarşinin sürmesinin hem sonucu, hem de koşuludur. Eşitsiz dllandirme olmasa, hiyerarşinin üstündeki ülkeler kendi ayrıcalıklı pozisyonlarını koruyamaz duruma dşerler. Eşitsiz dllenme olgusunu ülkelerarası bir ilişki olarak görmek için değişik bir kavram kullanmak gerekiyor, o da sömürü kavramı. şunu hemen belirtelim ki burada sömürü emek ile sermaye arasındaki ilişkide doğan sömürü değil; iki ülke arasındaki değer aktarım mekanizmasına işaret ediyor. Bir iktisadi ilişki sonucunda (yani normal ticaret veya sermaye yatırımı sonucunda) değer olarak (yani emek zaman içeriği olarak) hesaplanmış iktisadi akım bir ülkenin lehine ise, o ülke diğerini sömürmüş olur. Demek ki sömürü bir ülkeden diğerine, pazar mekanizması vasıtasıyla, zor kullanmadan, değer aktarımı anlamına

geliyor. Daha önce belirlediğimiz hiyerarşik pozisyonları hatırlarsak, merkez ülkeler dünya ekonomisinin işleyişi sonucunda diğer ülkeleri sömürürler. Periferi ülkeler ise ürettikleri değerin bir kısmını kaybeden, yani sömürülen ülkelerdir. Semi-periferi ülkeler ise periferi ile olan ilişkilerinde sömüren, değer kazanan; merkezle olan ilişkilerinde ise sömürülen, değer kaybeden ülkelerdir. Şimdi de değer aktarım mekanizmalarının niteliklerini tartışacağız.

XI

1. KÂR MEKANİZMASIYLA DEĞER AKTARIMI

Eğer sermaye gerçekten uluslararasılaşmış bir görünümdeyse, yani kapitalist elindeki parayı en çok kâr bulabileceği bölgede üretken sermaye şekline dönüştürebiliyorsa, belirli ürünleri üretirken maliyetini asgarileştirmeye çaba göstereceği doğaldır. Üretim maddelerinin, yani sermayenin sabit kısmının, bütün dünya yüzeyinde aynı fiyata satıldığını varsayarsak; maliyetin değişmesi ancak ücret farklılıklarından dolayı olabilir. Demek ki uluslararasılaşmış sermaye maliyeti asgariye indirmeye çabalarken imkân olduğu nisbette en düşük ücretli ülkede yatırım yapmayı öngörmeli. Bu yatırım, hem yatırım yapıldığı ülke pazarını hem de dünya pazarını ele geçirmeye yönelik olabilir. Her iki durumda da başlangıçta normalin üstünde kâr elde edileceği açık. Çünkü maliyet, ücretlerin düşük olması sebebiyle, dünyanın daha gelişmiş ekonomilerine göre düşük olacak. Halbuki fiyatların hemen yeni maliyete göre ayarlanması sözkonusu değil. Fiyatların yeni maliyete göre ayarlanması zaten sermayenin kâr haddinin normal düşmesi demek. Bu «normalleşme»

ise, ancak, sermaye gerçekten engel tanımadan en yüksek kâr veren sahalara girebiliyorsa ortaya çıkar. Genellikle sadece ülke pazarına yönelik yatırımlar, ithal ikamesi nedeniyle devletten ayrıcalıklar koparabilirler. Bu ayrıcalıklar ithal ikamesi yapan sermayeye tekel hakkı veren, yani sermayenin o sektöre akmasını engelleyen önlemler olarak görülür. Baran'da yüksek kâr olgusu da sermayenin serbest hareketine engel olmanın sağladığı tekel durumunun sonucuydu.

Fakat şunu unutmamak gerek: Normalin üstünde bir kâr oranı, tek başına, değer aktarımı olduğu sonucunu vermez. Eğer bu yüksek kârlar devamlı olarak ülkeden çıkarılıyorsa, yani daha doğru bir deyişle dışarı çıkarılan kârlar içeri giren sermayeden yüksekse; o zaman değer aktarımı vardır. Dışarıdan sermaye gelmesi kapitalist sistemin içindeki az gelişmiş ülke için kendi içinde kötü bir olay değil. Bu sermaye dışarıya kâr göndermeye başladıktan sonra, yeni sermaye de gelmiyorsa; o zaman ülkenin ekonomisi zor duruma düşmüş olur, sömürüden bahsetme olanağı çıkar.*

Aslında normalin üstünde kâr elde edilmesi ile ülke dışına çıkan kârın ülkeye giren sermayeden yüksek olması birbirinden bağımsız olaylar. 19. yüzyıl tahvil yatırımlarında az gelişmiş ülkelerden elde edilen kâr oranı normalin üstünde olmasına rağmen, uzun dönem gelir getiren bu sermayeler zamanla bu ülkelerden dışarı değer aktarımına sebep olmuşlardı. Oysa dünya ekonomisinin büyüme dönemlerinde merkez-

* Bu konuda Lenin'in emperyalizm teorisi bir karışıklık içine giriyor. Merkez ülkelerden dışarıya net sermaye ihracı olduğunu söylemekle, yine bu ülkelerin rantiyer olarak net faiz toplayıcısı olduklarını söylemek çelişkili. Aslında, Lenin'in yazdığı zamanda, merkez ülkeler (en azından İngiltere ve Fransa) net sermaye ihracatçısı değil, net faiz toplayıcısı idiler. Bkz. A. Emmanuel, «Beyaz-Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti» **Birikim**, 3.

den sermaye ihracı devamlı bir artış gösterebiliyor. Bu dönemde elde edilen kârlar ne kadar normalin üstünde olursa olsun, sermayenin kesintisiz az gelişmiş ülkeye akması değerin o yönde transferi olgusunu yaratabilir. Ya da çeşitli ülke sermayelerinin birbirleriyle rekabet durumunda oldukları zamanlar merkez ülkelerinin birinin sermayesi kârları dışarı çıkartmaya başladığında, diğer bir merkez ülke sermaye ihracını artıracak değer aktarımını az gelişmiş ülkenin lehine döndürebilir. Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde İngiltere ve Fransa sermayedarları o zamana kadar dışarıya yatırdıkları sermayenin kârlarını toplayıp ve de yeni yatırım yapmazken, yeni gelişen Alman sermayesi yatırımlarını hızlandırarak bazı durumlarda değer aktarımının az gelişmiş ülke lehine dönmesini sağlamıştı. Demek istediğimiz şu: Az gelişmiş ülkeye ne kadar çok sermayenin girip çıktığı birçok etmenlerin sonucu. Bunların içinde merkez sermayeleri arasındaki çatışmalar ve rekabet, genel olarak dünya ekonomisinin ve merkez ülkelerin konjonktürü, az gelişmiş ülkede yeni yatırım sahaları açılması, yeni teknoloji uygulama olasılığı doğması gibi şeyler var. Örneğin, Türkiye'ye direkt yatırım fazla olmamasına rağmen içeri giren dış fonlar dışarı çıkandan çok fazla. Bu yüzden 1978'e kadar Türkiye ekonomisi ürettiğine nazaran % 8-10 daha fazla tüketiyordu, yani sömürü ters yönde işliyordu.

XI

2. ORGANİK BİLEŞİMİN FARKLILIĞINDAN KAYNAKLANAN DEĞER AKTARIMI

Değer aktarımının içeri giren sermaye ile dışarı çıkan kârlar arasındaki ilişki neticesinde ortaya çıkabi-

leceğini gösterdik. Değer aktarımını, yani sömürüyü, belirleyen bir mekanizma daha var ve kanımızca daha da önemli bir mekanizma. Yukarıda değindiğimiz gibi sermaye-kâr ilişkisinin hangi yönde olacağını birçok etmenler belirliyor. Yapısalardan çok konjonktürel bir olgu değerini hangi yönde aktığı. Bu yüzden her zaman az gelişmiş ülkelerin sermaye-kâr mekanizmasıyla sömürülecekleri diye bir sav da olamaz. Çünkü sermaye girişinin kâr çıkışına göre yüksek olduğu dönemler, yeni az gelişmiş ülkenin gelişmiş, sermaye ihracatçısı ülkeyi «sömürmesi» imkânı da mevcut. Halbuki şimdi açıklanacak olan mekanizma dünya ekonomisine girmiş olmanın zorunlu bir şartı. Yeni bir ülke ekonomisinin dünya sistemine katılmasıyla beraber bu sömürü mekanizması da başlıyor; çünkü doğrudan ticaretle ilişkili bir mekanizma ve ülke ekonomisinin dışarıyla mal alım satım ilişkisinde bulunması sömürü olgusunun ortaya çıkması için yeterli.

İki önemli varsayımla konuya girmek gerek. Bu iki varsayım da şimdiye kadar tanımlamaya çalıştığımız dünya ekonomisi olgusu içinde zaten var ve varsayımların dünya ekonomisi kavramı ile kuramsal olarak bağlı olduklarının savunusunu daha önce yaptık. Varsayımlar şunlar: Bir, sermayenin uluslararasılaşması ile ilgili olarak kâr oranlarının bütün dünya düzeyinde eşitlenme eğilimi; iki, ücretlerin ülke seviyesinde eşitlenmeye yatkınlığı. Yani belirli bir işkolunda dünya standartlarıyla yüksek teknoloji kullanılıyor, bu yüzden de emeğin üretkenliği yüksek diye orada ücretlerin bu yüzden yüksek olmayacağı. Aksine emeğin üretkenliği ne olursa olsun, ücretin öncelikle ülke düzeyinde ve ülke sisteminin ekonomi dışı düzeyleri tarafından belirlendiği.

Eğer bu varsayımların birincisini kabullenirsek

değerin fiyatlara dönüşmesinde ülke ekonomisi düzeyinde dünya ekonomisi düzeyine ilk adımı atmış oluru. Burjuva iktisat kuramında değer-fiyat ayrımı yapılmadığını biliyoruz. Bu kuramda pazarda oluşan fiyat değer ne olduğunu belirler, hatta fiyatların oluşumunu açıklayan yapıtların adları «değer kuramı» diye geçer. Bu yüzden burjuva kuramında ülkelerarası değer oluşumu, aynı, ülke ekonomisinde olduğu gibi arz-talep mekanizmasının işlemesiyle olur. Şaşılacak şey ise burjuva kuramında klâsik iktisatçılardan değiştirilmeden alınmış tek konunun ülkelerarası değer saptanması olduğu. Bildiğimiz gibi klasik iktisatçılar ve sonra değiştirerek Marx, emek-değer teorisinden çıkarak fiyatlara ulaşırlar. Yani önce değer vardır, sonra fiyatlar ortaya çıkar. Halbuki dış ticarette ülke ekonomilerinde oluşan fiyatlar alt ve üst sınırları belirler. Dünya fiyatı bu sınırlar içinde arz-talep mekanizmasının işleyişiyle ortaya çıkar. Ülke ekonomisinde değer önceliğine rağmen ülkelerarası ekonomide arz-talep mekanizmasının, yani fiyatın öncelik kazanması klasik ekonomi kuralında bir çelişki yaratıyor. Bunun sebebi ise basit olarak şu: Klasik iktisat kuramında sermayenin ülkelerarası hareket edemediği varsayılmış. Emek zaten her yerde aynı asgari ücreti alacak, yani hem İngiltere’de hem de az gelişmiş ülkede, fakat sermayenin elde edeceği kâr oranı değişik olacak. Bu yüzden ülke fiyatlarının ülke ekonomisi içinde değerler tarafından belirlendikleri doğruysa da, dış ticarete oluşan fiyatlar belirlenemiyor ve birbirlerinin mallarına olan karşılıklı talepleri sonucunda ortaya çıkıyor.

Oysa klasik ve Marksist teoride olduğu gibi üretimde ortaya çıkan değer önceliğini kabul edersek, ölçeği ülkeden dünyaya büyüttüğümüz zaman, dün-

ya ekonomisi düzeyinde değerlerin fiyatlara dönüşmesini açıklayacak bir kuram geliştirme gereği ortaya çıkar. Zaten dünya ekonomisi kavramı değerlerin ülke ekonomisi değil dünya ekonomisi değerleri olduğunu içeriyor. Madem ki her ülkede yapılan üretim sonuç olarak dünya pazarındaki fiyatlar tarafından koşulanıyor, yani üretimin en son sınavı dünya pazarı, o halde değer olarak üretilen ürünün meta olarak fiyata dönüşmesi de dünya düzeyinde olmalı. Yani değerler ülke çapında gerçekleşemez. Bunun yerine, nerede üretilirse üretilsin her metanın değişim değerini dünya kapitalist pazarında bulacağı savı var. İşte bu çerçeve üzerine sermayenin uluslararasılaşması olgusunu ve bundan çıkan kâr oranlarının eşitlenmesi varsayımını koyarsak değerlerin fiyatlara nasıl dönüştüğünü incelemek için yeterli bilgiye sahip oluruz.

Bu soruna girmeden önce değerlerin fiyatlara dönüşmesi üzerinde durmak gerek.* Ürünün hep canlı emek (emek-gücü) kullanarak, hem de ölü emek, yani önceden emek harcanarak üretilmiş makineler ve hammadde, tüketerek üretileceğini biliyoruz. Demek ki kapitalist, sermayesinin bir kısmını emek-gücü satın almak için, bir kısmını da makina, hammadde satın almak için kullanacak. Birinciye değişken sermaye, ikinciye ise sabit sermaye diyoruz. Bilindiği gibi emek-gücü emeğin yeniden-üretimi için gerekli bir parayı ücret olarak alacak. Yani değişken sermaye (ücretler) emek-gücünün değerini karşılayacak. Oysa işçi kendi değerinin üstünde bir de kapitalistin kârını oluşturan artık değeri üretiyor. İşgününün bir kısmında kendi yeniden-üretimini sağlıyor, geri kalan kısmında ise kapitalist için artık değer üretiyor. İşte de-

* Bu konuya bir giriş için bkz., Desai, **Marksist İktisat Teorisi**.

ğer, ürünün emek zamanı türünden içeriği, yani üretimde tüketilen sabit sermayenin, değişken sermayenin ve artık değerin toplamı. Madem ki emeğin yeniden-üretimini sağlayacak zaman ekonominin ücret malları üreten sektörlerinin teknolojisi ile verilmiş; işgünü bütün işkollarında aynı olduğuna göre artık değerin değişken sermayeye oranı her işkolunda aynı olacaktır. Şöyle ki emeğin günlük değerini (yeniden-üretimini) belirli miktarlarda ücret malları oluşturuyorsa, bu mallar da 4 saatlik emek-gücü içeriyorlarsa, işgününün 8 saat olduğu zaman her işçi değişken sermayeyle eşit miktarda (4 saatlik) artık değer üretiyor demektir.

Eğer her işçi 4 saatlik emeğin karşılığı artık değer üretiyorsa sermayenin daha büyük kısmının değişken olduğu durumlarda artık değerin toplam sermayeye oranı daha yüksek olacaktır. Yani daha az makina ve hammadde gerektiren üretimlerde (sermayenin organik bileşimi daha düşük olduğu durumlarda) artık değer toplam sermayeye oranla yüksek olacaktır, çünkü değişken sermaye-sabit sermaye, veya canlı emek-ölü emek oranı yüksektir. Eğer ürünler metaya çevrilirken yani kapitalist pazarda değerleri gerçekleştirilirken değerleri nisbetinde değiştirilselerdi, değişken sermayenin sabit sermayeye oranının yüksek olduğu iş kollarına para yatıran kapitalistler, tüm artık değeri ellerinde tutacakları için onların kâr oranı yüksek olacaktı. Oysa kârların eşitlenmesi kapitalist sistemin en önde gelen koşullarından. Eğer az makina, az sabit sermaye kullanan işkolları ödüllendirilseydi teknolojik gelişme olmaz, üretimin sınırlarını nüfus belirlerdi. Kârların eşitlenmesi kapitalist sistemin dinamizmi, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme için gerekli.

Demek ki her üretim süresinde yaratılan artık değeri oraya sermaye yatırmış olan kapitaliste bırakmak imkânsız. Ekonomideki tüm artık değeri kapitalistler arasında yeniden bölüştürmek gerek ki hepsinin kâr hadleri eşit olsun. Yani paylarına düşen artık değer in yatırdıkları sermaye oranı aynı olsun. İşte fiyatlar bu bölüştürmeyi yerine getiriyorlar, bu yüzden metalar içerdikleri değer oranına göre değişime girmiyorlar da birbirlerine karşı fiyatlara göre değiştiriliyorlar. O halde ekonomide kârların eşitlenmesini sağlayan «denge» fiyatları, yahut «üretim» fiyatları, artık değeri kapitalistler arasında bölüştürüyor. Bu bölüştürme sırasında, yani değerlerin fiyatlara dönüşürken, üretim sırasında daha fazla artık-değer yaratılan, sermaye-emek oranı daha düşük olan sektörlerden daha az artık-değer yaratanlara değer aktarılıyor. Örneğin sabit sermaye-değişken sermaye oranı düşük olan, başka bir deyişle «sermaye-emek oranı» ekonomi ortalamasının altında olan, tarımdan sanayie bir değer aktarımı var.

Değerlerin fiyatlara dönüşmesi şimdiye kadar ülke ekonomisi düzeyinde incelenmiş ve ülke içinde bazı kapitalistlerin değer kaybedip, diğerlerinin kazanması kapitalist sistemin normal işleyişi olarak görülmüş. Fakat bütün dünya ekonomisini gözönüne alırsak bazı ülkelerin «sermaye-emek oranı» düşük olan ya da sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu üretim kollarında uzmanlaştıklarını görüyoruz. Gelişmiş ülkeler yüksek teknoloji kullanan, makina ve hammadde tüketimi fazla olan üretim yapıyorlar. Periferi ülkeler ise değişken sermaye yani emek-gücü kullanımı yoğun olan üretim kollarında uzmanlaşıyorlar. Fiyatların dünya pazarlarında olduğu varsayımına göre, bu iki tip ülkede üretilen artık-değerler dünya ekonomisi çapında bir havuzda toplanıyor ve

de dünya fiyatlarının oluşumu yüzünden kapitalistler arasında tekrar, toplam sermayeye göre bölüştürülüyor. Fiyatlar ise yukarda gösterildiği gibi, o şekilde oluyor ki artık-değer devamlı olarak «azgelişmiş» ülke ekonomisinden «gelişmiş» ülke ekonomisine akmış oluyor. Daha doğrusu «azgelişmiş» ülke yüksek organik bileşimli malları gelişmiş ülkeden satın aldığı oranda, periferi ülke kapitalistinden merkez ülke kapitalistine değer aktarılıyor, çünkü azgelişmiş ülke kapitalisti daha yüksek oranda değişken sermaye (emek) kullanıyor. İşte ülkeleri merkez ve periferi (uç) olarak ayırırken «sömürü» yani değer aktarılması olgusunu belirleyen ikinci mekanizma bu. Birincisi yüksek kârların, içeri giren sermayenin üstünde kârın dışarı çıkarılması ile ortaya çıkan değer aktarımı idi.

XI

3. EŞİTSİZ MÜBADELE

Üstünde duracağımız üçüncü mekanizma ise «eşitsiz mübadele» diyeceğimiz ve yine değerlerin fiyatlarla dönüşmesinde ortaya çıkan bir değer aktarımı* Organik bileşim farklılıklarından doğan aktarımın dışında değil, ona ek olan fakat önem ve miktar olarak çok daha büyük bir ölçekte değer aktarımını içeren bir mekanizma. Ortaya çıkış nedeni ise aynı miktarda emek-değer üreten emek-gücünün değişik ülkelerde değişik ücretler alması. Şimdiye kadar ileri sürdüğümüz değerlerin dünya düzeyinde belirlenmesi olgusu, bütün üretimin dünya fiyatlarıyla değerlendirileceği anlamına gelir. Bilindiği gibi değer sadece üretimin içerdiği emek miktarı ile belirlenmez. Aynı zamanda sözkonu-

* Gerek önceki, gerek şimdiki bölüm A. Emmanuel'ın *L'Echange Inégal* kitabından değiştirilerek aktarılmıştır.

su üretimin en ileri teknoloji-yani yaygınlığı kabul edilebilecek en az emek sarfeden biçimde üretilmesi gerekir. Bir üreticinin 10 saatlik emek harcayarak ürettiği bir ürün yaygın bir teknikle sadece 5 saatte üretilabiliyorsa; o ürünün değeri 5 saatlik emektir. Eğer 10 saatlik emek kullanan (geri teknoloji kullanan) üretici pazarda sade 5 saatlik emek karşılığını alabiliyorsa bu sömürü anlamına gelmez, çünkü üretici «toplumca gerekli emek zamanı» üstünde emek-gücü harcıyordur ve kapitalist mantık onun pazardan çıkmasını gerektirir. Burada amacımız değerin dünya düzeyinde belirlenmesi kavramını biraz daha açmak. Ortaya çıkıyor ki değerin dünya düzeyinde belirlenmesi için «toplumsal gerekli emek zamanı»nın da dünya düzeyinde belirlenmesi gerekiyor. Öyle metalar var ki tek bir ülkede veya aynı ücret seviyesinde çeşitli ülkelerde üretiliyor. Örneğin çay ve kahve. Kahve üretiminde Brezilya'da kullanılan teknoloji aynı zamanda dünya düzeyinde «toplumca gerekli emek zamanı» belirliyor, çünkü başka hiçbir yerde daha az emek zamanı kullanarak kahve üretme imkânı yok. Ya da Türkiye'nin ihraç ettiği mallardan fındık içi ve kuru üzüm. Eğer fındık içini sade Türkiye üretiyorsa toplumca gerekli emek zamanı da Türkiye'de kullanılan teknoloji tarafından belirlenir. Buna karşılık az gelişmiş ülkelere üretilip ihraç edilen bazı mallar var ki, o ülkelere özgü mallar olmamakla birlikte dünyada yaygın olarak kullanılan en ileri teknolojiyle üretiliyorlar. Örneğin Türkiye'nin ihraç ettiği tekstiller veya Hong Kong'un, Taiwan'ın ihraç ettiği elektronik malzeme. Çokuluslu şirketlerin yatırımlarından hemen hepsi yüksek teknoloji düzeyinde. Hong Kong veya Taiwan'da yapılan televizyonlar, diğer elektrikli tüketim malları ABD veya Almanya'da üretilen benzerle-

ri ile aynı teknolojide üretiliyorlar, bu yüzden de aynı miktarda emek zamanı içeriyorlar, yani toplumca gerekli emek zamanını.

Demek ki azgelişmiş ülke ihraç mallarının bir kısmı toplumca gerekli emek zamanını kullanarak üretilmiş maddeler. Örneğin aynı vasıfta işçilerin Türkiye'de 8 saatte ürettikleri fındık içi ile Amerika'da 8 saatte üretilmiş makina aynı miktar değeri içeriyorlar. Oysa fiyatları çok farklı. Bu fark tabii ki makinanın lehinde. Yukarıda gördüğümüz gibi bu farkı doğuran nedenlerden bir tanesi eşit olmayan organik birleşim. İkinci neden ise ücret farkları. Farzedelim ki Türkiye'de ücretler günde 3 dolar, Amerika'da ise 30 dolar. Amerikan işçisi gününün yarısında kendi ücretini karşılayacak kadar mal üretiyor. Yani 8 saatlik işgününün 4 saatinde artık-değer yaratıyor. Eğer ücret mallarının fiyatları bütün dünyada aynı ise (ki örneğin buğday, et, sebze ve tekstil fiyatları Amerika ve Türkiye'de aynı düzeyde) Türk işçisi Amerikan işçisinin onda biri olan ücretini 4 saatte değil 24 dakikada üretiyor demektir. O zaman Türkiye'deki işçinin işgünü olan 8 saatin 7 saat 36 dakikasında artık-değer üretmek için çalıştığı ortaya çıkar.

İlk önce şunu belirtmek gerek: Azgelişmiş ülkede düşük ücretle üretilen malların dünya pazarına girmesi bütün dünya düzeyindeki artık-değer-sermaye oranını yükseltiyor. Toplam artık-değerin toplam kâra eşit olduğunu bildiğimize göre dünyadaki kâr oranını da yükseltiyor.* Fakat bu yüksek kâr oranı her kapitalist

* Önceki örneğe devam edersek, dünya ekonomisinin 100 Amerikan işçisinden oluştuğunu farzedelim. Toplam artık değer 3000 dolar. Sabit sermaye yoksa, kâr haddi % 100'dür. Şimdi Türkiye'de 100 işçi ile dünya ekonomisine girsin. Toplam artık değer 8700 dolar olur. Toplam sermaye ise 330 dolar olduğuna göre kâr haddi % 264'e çıkar (8700/3300).

için eşit, çünkü kârların eşitlenmesi de dünya düzeyinde oluyor. Bu yüzden düşük ücret ödeyen periferi kapitalisti de sermayesi oranında kâr elde edecek; yani yaratılan değerın büyük bir kısmı gelişmiş ülke kapitalistine akacak. Bunu şu misalle daha açık görebiliriz. Farzedelim her iki ülkenin kapitalistleri de hiç sabit sermaye kullanmasınlar. Gelişmiş ülkenin kapitalisti 30 dolar değişken sermaye yatırıyor, buna karşılık 1 iş günü emek satın alıyor ve 4 saatlik, 30 dolarlık, artık-değer yaratıyor bu emek. Yani toplam değer 60 dolarlık. Periferide ise kapitalist 3 dolar yatırıyor, 1 iş günü satın alıyor; bu iş gününün 24 dakikası yani 1/20'si ücreti —değişken sermayeyi— yaratıyor, 19/20'si ise artık-değer. Topluma gerekli 8 saatlik emeğin 60 dolar değere eşit olduğunu biliyoruz. O halde 57 dolarlık bir artık-değer var. Dünyada toplam artık-değer 87 dolarlık, toplam sermaye ise 33. Fiyatlar o şekilde oluşacak ki her kapitalist 87/33 oranında kâr elde edebilsin. O zaman gelişmiş ülke kapitalisti-

87

nin kârı $30 \times \frac{87}{33}$ —ya da 79.1 dolar olacak, periferi ka-

pitalistinın ise 7.91 dolar. Demek ki üretim fiyatları da (sermaye + kâr) merkezdeki mal için 109.1 dolar ve periferinin ürettiği mal için 10.91 dolar olacak. İki mal aynı miktar değer içermelerine rağmen fiyatlar o şekilde oluşuyor ki periferide düşük ücretle yapılan maldan 10 tane satmak lazım, 1 tane yüksek ücretle merkezde üretilmiş maldan almak için. Ya da 8 saatlik değer alırken 80 saatlik değer vermek lazım; 70 saatlik bir değer kaybı. İşte eşitsiz mübadele teorisi ücret farklılıklarından doğan bu değer aktarımını inceliyor.

Eşitsiz mübadele teorisine karşı iki önemli eleştirisi var. Birincisi periferide düşük ücretle satın alınan

emeğin gelişmiş ülkedeki emekle aynı miktarda değer yaratmadığı. Gelişmiş ülkedeki emek çok daha üretken (yani daha fazla sabit sermaye ile çalışıyor) bu yüzden de artık-değer-değişken sermaye oranı gelişmiş ülkelerde belki daha yüksek deniyor. Bu eleştiriyi karşılarken şunu söylemek gerek: Teori özellikle değeri indirgenemeyecek, yani benzeri gelişmiş ülkede üretilmeyen mallar için geçerli. Türkiye'deki çay üreticisi ile Amerika'daki demir-çelik işçisinin üretkenliğini karşılaştırmak ise imkânsız. Bunlar birbirlerine indirgenilemeyen, bu yüzden de fizikî bir karşılaştırmaya olasılık tanımayan mallar. İşçi başına günde 5 kilo çay ve günde 1 ton çelik karşılaştırılamazlar. Tek **karşılaştırma yöntemi** ikisini de müşterek bir ölçeğe indirmekle olabilir. Burjuva iktisadında kullanılan ölçek fiyatlardır. 1 ton çelik 250 dolar, 5 kilo çay 5 dolar demek ki Amerika'daki demir-çelik işçisi Türkiye'deki çay işçisinden 50 misli daha üretken diye bir mantık yürütülür. Oysa burada anlatılmak istenen zaten fiyatların nasıl oluştuğu, değerlerden fiyatlara nasıl geçildiği. Fiyatları gösterge olarak alırsak değerleri atlamış, açıklanması gereken olguyu veri olarak kabul etmiş oluruz. Fiyatların oluşumu sırasında değerlerin nasıl aktarıldığını açmaya çalışırken üretkenliği öne sürmek, bu yüzden de değer aktarımı olmadığını söylemek fiyatların değerleri yansıttığını savunmakla özdeş bir tutum. Döngüsel yanlışlara düşmemek için fiyatların değerlerden nasıl çıktığını, bu dönüşümün hangi değer aktarımına sebep olduğunu ve fizikî olarak birbirlerine indirgenmeleri mümkün olmayan malları üreten işçilerin üretkenliklerinin karşılaştırılamayacağını kabul etmek gerekir. Buna karşılık birbirlerine benzer mallar üretiliyorsa eşitsiz değişimi değişik bir şekilde tanımlamak mümkün. Şöyle denilebilir:

Eğer ücret farklılıkları herhangi bir şekilde fiziki karşılaştırma sonucu elde edilen üretkenlik farklılıklarından yüksekse fiyatların oluşumu yine eşitsiz mübadele çıkarır ortaya. Yani toplumca gerekli emek zamanı 5 saat olan bir malı 10 saate üreten işçiyi düşünelim. Bu işçinin ürettiği mal karşılığında gelişmiş bir ülkeden yüksek ücretle üretilmiş bir mal alınsın. Eğer düşük ücretli işçinin ücreti gelişmiş ülke işçisinin ancak onda biri ise yine eşitsiz mübadele, yani değer aktarımı ortaya çıkacaktır.*

İkinci eleştiri ise dünya ekonomisi kavramının içerdiği «fiyatların dünya seviyesinde oluştuğu» varsayımına karşı çıkıyor. Bu eleştiriye göre gerçi ticarete giren malların fiyatları dünya pazarında oluşur ama ücretlerin satın aldığı tümü ticarete giren mallar değildir.** Daha önce açıkladığımız toplumsal oluşum kavramı ekonominin içinde bazı sektörlerin dünya kapitalist pazarının dışında kalmaları olarak yorumlanıyor. Bu sektörler ise ücretle satın alınan yani emek-gücünün değerini belirleyen malları üreten sektörler olarak kabul ediliyor. Yani ücret malları dünya pazarında fiyatlanmıyor, çünkü bunların üretimi «kapitalist» değil deniliyor. Bu durumda parasal olarak ücretlerin düşük olması emek-gücünün değerinin düşük olması anlamına gelmez. Daha düşük parasal ücret karşılığı aynı miktarda kullanım değeri elde etmek imkânı varsa, eşitsiz mübadele yoluyla değer aktarımının nedeni reel ücretlerin tarih farkları olmaktan çıkıyor. Bunun yerine dünya pazarının ve kapitalist sistemin dışında üretim yapılabilmesi pariferideki parasal ücretleri düşük tutabiliyor. Eğer bir değer aktarı-

* Bu formülasyonu S. Amin getiriyor. Bkz. *L'Echange Inégal et la loi de la Valeur: La Fin d'un Débat*.

** Bkz. S. Amin a.g.e.

mı sözkonusu ise, o da kapitalist olmayan sektörden kapitalist sektöre oluyor. Aslında bu eleştiri değer aktarımı kuramını doğrudan hedef almıyor, değerın dünya düzeyinde belirlenmesine karşı çıkıyor. Bu arada şöyle paradoksal bir durum da ortaya çıkabilir: Değer olarak merkezdeki ücretler periferideki ücretlerden daha düşük olabilirler. O zaman periferideki emeğin daha az sömürüldüğü savunulabilir.

Bu iki karşıt varsayımı yani fiyatların dünya pazarında oluşması varsayımı ile periferik toplumsal oluşumda ücret mallarının fiyatlarının düşük olması varsayımını ampirik olarak sınarsak, bulguların çoğunluğu birinci varsayımı katlayacaktır. Örneğin Türkiye'de buğday fiyatı —ki işçi harcamalarının büyük kısmını oluşturan ekmek fiyatlarını etkiler— dünya fiyatıyla aynı düzeyde seyrediyor. Aynı şeyi tekstil fiyatları için de söyleyebiliriz. Bir de fiyatların dünya düzeyinde oluştuğunun teorik desteğinin dolaylı olduğu, ticarete girmeyen malların durumu var. Örneğin ev kiralari. Gerçekten emek-gücünün değerini belirleyen tüketim mallarının önemli bir tanesi kiralananak konut. Konut kirası ise toplumsal oluşumların gerek ekonomik, gerek ekonomi-dışı farklılıkları yüzünden ülkeler arasında önemli değişiklik gösterebiliyor. Demek ki ticarete girmeyen ücret malları yukarıdaki varsayımı bir ölçüde zayıflatan bir olgu; fakat önceden söylediğimiz gibi değer aktarma mekanizmasını tümünden reddetmiyor. Periferinin ihraç ettiğı mallardan bir kısmı dünya çapında toplumca 'gerekli emek zamanında, yani yaygın olan en ileri teknolojiye üretildiğı müddetçe ticaret yolu ile sömürölme, yani eşitsiz mübadele sözkonusu olamaz.

Eşitsiz mübadele teorisini açıklamaya başlamadan önce belirttiğimiz gibi, bizce dünya ekonomisi kavra-

mının yapısal olarak gerektirdiği tek sömürü mekanizması eşitsiz mübadeleden doğan değer aktarımı. ülkeler arasında kişi başına gelir düzeyi farklılığı, yani ücretlerin farklılaşması devam ettiği sürece eşitsiz mübadele mekanizması da işleyecektir.

Şunu da belirtmek gerekir ki eşitsiz mübadele yolu ile olan sömürü tüm sömürüyü belirleyici nicelikte ise, ülkelerin merkez veya periferi olduğunu saptamak için, daha doğrusu merkez-periferi ölçeğinde nereye oturduklarını tayin etmek için ücret düzeyi iyi bir gösterge. Yani periferi ülke öncelikle düşük ücretler açısından belirleniyor. Bilindiği gibi Kuveyt vb. gibi bazı ülkeler burjuva ekonomistleri için bir sorun ortaya çıkarıyorlar. Bunların kişi başına milli gelirleri çok yüksek olmasına karşı, gelişmiş oldukları söylenemez. Gelişmişliğin göstergelerinden hiç biri yüksek düzeye ulaşmamış. Bu değişkenlerin yüksek düzeye ulaşması için gerekli bir şey ülkede yaşayanların belirli malları tüketecek duruma gelebilmeleri. Örneğin okumuşluk, sağlık, veya daha ideolojik olarak, kişi başına otomobil, radyo, vs. gibi göstergeler son kertede tüketim kapasitesini ölçmeye çalışan göstergeler. Tüketim düzeyi ise büyük kitleler için ücret düzeyleri ile belirlenir. Kuveytli işçinin ücreti düşük olduğu müddetçe kişi başına gayri safi milli hasıla ülkede tüketilemiyor demektir. Nitekim OPEC ülkelerinin petrol fiyatlarının ayarlanması yüzünden elde ettikleri zenginlik Londra bankalarında yatarken değil, eğer ortalama ücretleri ve ortalama tüketim düzeyini yükseltebiliyorsa gelişmişlik getiren bir olgu olarak görülebilir. Demek ki ücretlerin gelişmişlik ölçüsü olarak kullanılması yalnızca değer aktarımını belirlemelerinden değil, aynı zamanda büyük çapta yaygın tüketim düzeyini tayin etmelerinden. Bu ikili belirleme

ücretin bir yandan maliyet unsuru, yani üretimi belirleyici, bir yandan da gelirin en önemli parçası, yani tüketimi belirleyici olmasından doğuyor. Demek ki ücret düzeyi gelişmişlik derecesinin en sağlam göstergesi.

XI

4. EŞİTSİZ MÜBADELE VE DÖVİZ KURU

Eşitsiz mübadelenin ülkelerarası ücret farklılıklarından ortaya çıktığını savunduk. Verdiğimiz örnekte de hem ABD'de, hem Türkiye'de ücretleri dolar olarak hesapladık. Oysa biliyoruz ki ABD'deki işçi ücretini dolar dolarak alırken Türk işçisi Türk lirası olarak alıyor. Demek ki karşılaştırmayı yaparken lirayı dolara çevirebilmek gerek. Esas sorun malların dünya pazarında satılmaları olduğuna göre ülke ekonomisinde üretilen mal dünya pazarında satılırken hangi oranda dolara çevriliyorsa, o oran ücretlerin karşılaştırılmasında da kullanılacak. Yani ücretleri karşılaştırırken geçerli döviz kurunu kullanmamız gerekiyor. Örneğin resmî kurda 1 dolar 25 lira ise, Türkiye'deki 75 liralık ücret 3 dolar edecektir.

Fakat bu geçerli döviz kuru belli sınırlar içinde politik olarak denetleniyor. Devletin ekonomi politikasında önemli araçlardan biri. Bu yüzden de geçerli döviz kuru, paranın gerçek «değer»inin bazan üstünde bazan da altında olabiliyor. Örneğin dolar karaborsada 25 lira üstünde işlem görüyorsa, ithalat talebi ihracattan fazla ise (yani ithalatı çeşitli tedbirlerle kısıtlamak gerekiyorsa) liranın gerçek değerinin geçerli değerinin altında olduğunu anlarız. Geçerli değer bir devalüasyon ile yeniden ayarlanıp, örneğin 1 dolar 30

lira yapıldığında, gerçek değere yaklaştırılmış olur. Fakat ekonominin işleyişi devalüasyon gerektirse dahi döviz kurunu yüksek tutmak mümkün. Bizim açımızdan bu tedbir ücretlerin politik olarak yüksek tutulması anlamına geliyor. Örneğin 75 liralık ücret, 1 dolar = 25 lira iken 3 dolar ediyor, oysa 1 dolar = 30 lira iken 2 dolar 50 cent edecek. Yani devalüasyon olması eşitsiz mübadelenin derecesini bir ölçüde artırıyor. Başka bir deyişle, devalüasyon yapılmaması sözü geçen ülkeden dışarıya değer transferini azaltıyor. Ülkenin dünya ekonomisinde statüsünü kısa dönemde marjinal olarak yükseltmiş oluyor.

Döviz kurunu sun'i olarak yüksek tutmak periferi statüsünden çıkmak yönünde bir politika olarak gözüküyor. Fakat bu politika iki şekilde sınırlı. Birincisi, ithalat kısıtlamaları ile beraber uygulanıyorsa, bunların periferi sanayiine getireceği girdi problemleri; ikincisi ise dünya ekonomisinde merkezi oluşturan ülkelerin dünya para mekanizmalarını denetlemeleri olgusu. Örneğin Para Fonu, Dünya Bankası gibi kuruluşlar politik baskı kullanarak, geçerli döviz kurunun gerçek kura indirilmesini sağlıyorlar. Böylece de geçerli hiyerarşiyi korumuş oluyorlar. Bu sınırlar yüzünden döviz kuru politikası ve genel olarak eşitsiz mübadelenin döviz kurundan etkilenmesi, burada geliştirilen teorinin değiştirilmesini gerektirmeyen şeyler. Döviz kuru politikası sadece kısa dönemde ve dar bir marj içinde, yani eşitsiz mübadelenin ölçüsünü fazla etkilemeden kullanılabilir. Bu yüzden ülkenin dünya ekonomisi içindeki statüsünü incelerken değil de ülke için sermaye gruplarının mücadelelerini araştırırken esas önemini kazanıyor.

SİSTEM HİYERARŞİSİNİN SÜRDÜRÜLMESİ

Şunu hemen belirtelim ki sözünü ettiğimiz değer aktarımını emperyalizmin ve dünya kapitalist sisteminin amacı olarak görmüyoruz. Emperyalizm, şimdiye kadar anlattığımız hiyerarşinin devamını sağlayan yapıdır. Bu yapının ekonomik ve ekonomi-dışı çeşitli boyutları vardır. Salt ekonomik boyutuyla incelesek dahi yapının devamını temelde belirleyen faktörün ülkelerarası değer aktarımı olduğunu savunmuyoruz. Bu olgu varolmasa bile bugünkü birikim tarzının devam edebileceğini düşünüyoruz; yani bugünkü hiyerarşik işbölümünü ve teknoloji dağılımını belirleyen faktör değer aktarımı değildir. Bununla beraber «emperyalizm» adını verdiğimiz hiyerarşik düzenin sürdürülmesine katkısı olan mekanizmalardan biri de değer aktarımıdır; bu yüzden değer aktarımı üzerinde durduk. Sistemin devamını sağlayan diğer ekonomik mekanizmalar arasında şunları söyleyebiliriz: 1) Borçlanma, dünya para sermayesinin mevcut hiyerarşiyi destekleyecek şekilde dağıtılması ve hiyerarşiyi korumak yönünde kısıtlamalar uygulanması*; dünya para sisteminin tümüyle merkezin kontrolünde olması. Merkez ülkelerden birinin veya birkaçının ulusal para birimleri dünya ekonomisi için de genel eşdeğer görevini yüklenince (dünya parası olunca) periferideki ulusal para birimleri de dünya parasına bağlanmak zorunda kalıyorlar. Uluslararası Para Fonu da bu zorunluluğun uygulanmasını cezai yaptırımlarla sağlıyor.** Böylece sistemin içindeki periferi ülke ulusal pa-

* Bu konu Türkiye'nin en güncel sorunlarını içeriyor. Bkz. Cheryl Payer, **The Debt Trap**.

** Bkz. Ç. Keyder, «Dünya Parası ve Kriz, **Birikim** 16.

ra politikasını bağımsız sürdürme alternatifinden, yani belirli bir ekonomi politikası ile dünya sisteminin işbölümünden çıkma alternatifinden yoksun kalıyor. Aynı zorlama borçlanma mekanizması için de geçerli. Güncel olarak bütün periferi ülkeler merkez ülkelere borçlu durumda. Merkez ülkelerde üretilen malların pazar bulma sorunu periferiye borç verilmesini ve bu paranın merkezden mal satın almada kullanılmasını gerektiriyor. Verilen borçlar aynı zamanda dünya işbölümünün öngördüğü alanlara yatırılıp (bunu borç veren kurumlar, örneğin AID, zorunlu kılıyor) periferinin sistemin gereklerine uygun bir şekilde gelişmesi sağlanıyor. Tabii ki bu borçlar hiçbir zaman tam olarak ödenemiyor, genellikle periferi ülkeler ihracat mallarından kazandıkları dövizleri borçların ancak faizlerini ödeyebilecek kadar biriktirebiliyorlar. ya da zaten ithalat ihtiyaçları ihracatlarından yüksek olduğundan borçlar devamlı birikiyor. Böylece alacaklı merkez ülkelerinin elinde her zaman kullanabilecekleri bir silah duruyor. Borçların ödenmesi talebi, faizlerin ertelenmesinin reddi, periferi ülkenin sistemi sarsacak girişimde bulunma şansını etkin bir şekilde önleyebilen tedbirler. 2) Üretim sürecindeki hiyerarşi; kanımızca saydıklarımız arasında en önemli mekanizma bu. Dünya sistemi içinde üretim süreçlerinin hiyerarşinin üstünde olan ülke ekonomilerinde belirlenmesi ve merkezin dışındaki tüm ekonomilerde aynı teknoloji ve işbölümünün kullanılması periferiyi devamlı bir teknolojik ve sosyal takipçiliğe mahkûm ediyor. Kapitalist sistemin değişmesi, zorunlu olarak üretim sürecinin, kapitalist işbölümünün üretim düzeyinde yansımalarının da değişmesini gerektirir. Üretim süreçlerinin tek kaynaklı olması, dünya hiyerarşik yapısının değiştirilebilmesi olanağını ortadan

kaldırıyor. Yeni üretim süreçleri ortaya çıkarmadan dünya sistemini kökten değiştirmek kanımızca olanaksız. 3) Dünya kapitalist sistemi içinde merkezin ideolojik hegemonyasından kaynaklanan tüketim tarzı. Ekonomiler tüketici talebine cevap verdikleri müddetçe merkezin yarattığı talep arzı periferideki üretimi büyük çapta belirliyor. Türkiye’de de, Sovyetler Birliği’nde de koka-kola fabrikaları kuruluyor; her aile bir otomobil, iki-buçuk yatak odası, buzdolabı ve televizyon istiyor. Dünya kapitalist sisteminin dışına çıkmak ancak bu hegemonyayı kırarak olabilir. Bu ise, herhalde, kolaylıkla gerçekleştirilecek bir gelişme değil.

Ekonomi-dışı mekanizmalar ise sistemin yeniden-üretimini belki de öncelikle sağlayan etkenler. Merkezin kurduğu ideolojik ve kültürel hegemonyadan daha önce de söz etmiştik. Burada şunu söyleyelim ki görünürde bu ideolojiye karşı çıkan bazı sosyal hareketleri incelediğimizde, bunların aslında sistemin içinde daha iyi bir yer kapmaya yönelik olduklarını, alternatif bir ideoloji ve kültür seçeneği oluşturmadıklarını görüyoruz. Bütün programı ekonominin daha iyi planlanması ve devletleştirilmesi ile kısıtlanmış bir hareket, temelde bölüşümcü ve büyümecedir. Yeni bir düzen önermemektedir. Belki de bu yüzden gelişmiş merkez ülkelerde, kapitalizmin doyurduğu fakat alabildiğine yabancılaştırdığı işçi sınıfı ortodoks komünist partilerden çok, alternatif arayışlar getiren hareketlere yöneliyor. Böyle bir işçi sınıfı için patronun devlet mi, özel kapitalist mi olduğundan çok, örneğin, yönetime ne kadar katılabildiği, böylece otorite hiyerarşisini ne kadar yıkabildiği, önem kazanıyor. Solun sistemi eleştirmesi hiçbir zaman tasarlanan ütopyden bağımsız olamaz; bu ütopyinin düşünülmemesi ahlâki değerle-

rin yadsındığı bir pragmatikliğe götürdüğü gibi, hegemonik kültüre ve ideolojiye teslimiyet anlamına da gelir. Periferi ülkelerde, koşulların belirlemesiyle ortaya çıkan sol, genellikle anti-emperyalizm adına milliyetçiliğe, Marksizm adına da büyümeceliğe indirgenmiş bir platform oluşturuyor. En iyi büyüme reçetesi aranırken alınan pozisyonlar hegemonik kapitailst ilişkiye karşı çıkmak yerine, aksine bu ideolojinin yeni görünümelerini destekleyici oluyor. Örnekse, yabancı sermayenin ülkede demir-çelik yatırımı yaptığı sırada ağır sanayi talebi radikal bir eleştiri sanılıyor. Merkezdeki kapitalizmin pazarda serbest değişim formülünü unutturup teknokratik akılcılığı ideolojisinin temel taşı yaptığı bir dönemde, periferide kapitalizm eleştirisi hâlâ planlama ve mühendislik mantığı adına yapılıyor.

Demek ki sistemin içindeki çelişkiler sistem hiyerarşisini yıkmaktan çok, genellikle hiyerarşik düzenin değişmesine ilişkin. Sözüünü ettiğimiz mekanizmaların yeterli olmadığı durumlarda da «başka araçlarla politikayı sürdürmek» diye bir alternatif var. Askeri müdahalenin sürekli gündemde olması sistemi sarsacak girişimleri kontrol altında tutan bir olgu. Vietnam'da, Şili'de, Afrika'da veya Doğu Avrupa'daki müdahaleler gelecekteki statü değiştirme çabalarına karşı etkin tehditler oluşturuyor.

Özetlersek, sistemin genel boyutlarıyla yeniden üretilmesi, alternatif sistemlerin düşünülememesinden kaynaklanıyor. Sistemin içindeki hiyerarşinin korunması ise, statü değiştirme çabalarına karşı işleyen yukarıda saydığımız ekonomik ve ekonomi-dışı mekanizmalara bağlı. Emperyalizm; sistemin genel ve özeldeki yeniden-üretimini sağlayan tüm mekanizmalara, ve bu mekanizmaların oluşturduğu hiyerarşik düzene

verdiğimiz ad. Bu düzenin kökten değişmesi ise hegemonik ideolojinin dışında alternatiflerin oluşturulabilmesine bağlı.

XIII

SİSTEM İÇİNDE ÜLKELERİN STATÜ DEĞİŞTİRMELERİ

Emperyalizme ve sistem içindeki hiyerarşinin sürmesini sağlayan mekanizmalara rağmen bazı ülkelerin statü değiştirmesi —daha önce de söylediğimiz gibi— gözleyebildiğimiz bir olay. Merkezden aşağıya doğru kayış (İngiltere), semi-periferiden merkeze çıkış (Japonya), semi-periferiden periferiye düşüş (Arjantin?) örnekleri yakın tarih içinde gözüküyor. Kapitalizmin tarihinde daha gerilere gidersek, çok sayıda örnek bulmak mümkün. Bizim burada üstünde durmak istediğimiz periferilikten semi-periferiliğe geçiş süreci. Seçimin nedeni açık: Türkiye'nin güncel politik ve ekonomik konumuna ışık tutmak istiyoruz. Bu yüzden önce kuramsal olarak semi-periferiliğe geçiş olayını ele alacağız, sonra da Türkiye'nin yakın tarihini bu perspektifle inceleyeceğiz. İlk olarak sorulması gereken soru şu: Hangi koşullar periferi statüsünden semi-periferi statüsüne geçişe izin verir? Önümüzde iki ayrı sorun var: Birincisi hangi iç koşulların çelişkiyi ortaya çıkaracağı, ikincisi ise hangi dünya koşulları içinde çelişkinin semi-periferileşme çabasında olan ülkenin lehine çözümleneceği. Önce ülkenin iç koşullarını inceleyeceğiz.

1. SEMİ - PERİFERİLİĞE GEÇİŞTE İÇ KOŞULLAR

Şunu belirtmekte fayda var ki şimdiye kadar kullandığımız yaklaşım ülkelerin iç sınıfsal yapılarını büyük çapta geri plânda bıraktı. Ülke içi olguları inceleyen öncelikle ülkenin bütün olarak dünya ile ilişkisini, yani yarattığı artık değerin ne kadarının içinde kullanıldığını saptamak lâzım. Ülkenin sınıf yapısı, sınıfların ve içlerindeki kesimlerin ilişkileri, kuracakları ittifaklar, çelişkiler, ülkenin dünya ekonomisine nasıl bağlandığı tarafından belirleniyor. Bu yüzden ülkeyi sanki içinde çelişkiler yokmuşçasına incelemek tüm araştırma çerçevesinde gerekli bir ön adım. Tabii ki araştırmayı bu düzeyde bırakmak yetersiz olur. Soruların niteliğine göre ülke içi çelişkileri çeşitli ayrıntı ölçeklerinde incelemek gerekiyor. Nitekim dünya ekonomisinde statü değiştirmek sorunu böyle bir incelemeyi gerektiriyor. Çünkü statü değiştirmek diye bir sorun ortaya atınca, dünya ekonomisinin şimdiye kadar anlattığımız yapısının normal işleyişinin dışına çıkmış oluyoruz. Yapıyı değiştirmek sözkonusu oluyor. Yapıyı değiştirmek ise bir ölçüde volonter, yani ekonomik belirlenmenin dışında bir eylem gerektiriyor. Daha önce kullandığımız terimlerle açıklarsak, ekonomik eğilime karşı bilinçli, politik veya ideolojik bir eylem.

Volonter eylem sözünü ülkenin bütün olarak harekete geçmesi anlamında kullanmıyoruz. Aşağıda açıklanacağı gibi ülkenin içinde dünya ekonomisi yapısını destekleyen belirli güç dengesinin değişip, yeni ortaya çıkan ittifakın, ya da iktidarı ele geçiren sınıfın dünya ekonomisine farklı bir düzeyde katılma arzusunu volonter bir eylem olarak nitelendiriyoruz.

Tabii ki ancak ülkeyi birim olarak alırsak böyle bir nitelendirme yapabiliriz. İnceleme ülkenin sınırlarıyla kısıtlandırıldığı takdirde iktidar değişikliğinin ülke içindeki çelişkilerin kaçınılmaz sonucu olduğu ortaya çıkabilir. Oysa ülke içi çelişkiler de dünya ekonomisinin işleyişinden bağımsız değil. Bu yüzden bir ölçüde volenter diyebiliyoruz. Fakat daha önce tartıştığımız gibi dünya ekonomisi ülke ekonomilerinin ekonomik eklemlenmelerinden meydana geliyor. Ülkelerin politik ve ideolojik düzeyleri kapitalist sistemin tutucu-yıkıcı diyalektiğine aynı ölçüde girmiyorlar. İşte bu yüzden bazı araştırmacılarda gözlenen ülke içi dinamizmini de tümüyle dünya ekonomisinin işleyişine bağlama eğilimine katılmak çok zor.

Bizce volonter öge, politik ve ideolojik düzeylerin görece ekonomiden bağımsız bir gelişme gösterebilmelerinden dolayı ortaya çıkıyor. Demek ki statü değiştirme sorununda ölçek ve sorunsal farklılaşması gerekliliği sadece ülke birimlerinin iç bileşimlerine bakmak isteginden doğmuyor. Yani sözkonusu olan yalnızca merceğin kuvveti değil. Aynı zamanda dünya ekonomisine eğilirken zorunlu olarak ekonomik düzeyde kalan tartışmayı ülke içi iktidar sorununu incelemek için politik ve ideolojik düzeylere de çekmek zorunluluğu yüzünden merceği değiştirmek gerekli. Şimdiye kadar yaptığımız, dünya ekonomisi çerçevesinde ülkeye birim gözü ile bakan ekonomist bir yaklaşımdı. Ülkenin statü değiştirmesi sorununu ise ülke içindeki sınıflar dengesi açısından ve de politik ve ideolojik düzeyleri de katarak incelemeye mecburuz. Fakat unutmamak gerekir ki bu inceleme denklemin tek tarafını belirleyecek. Öteki tarafı da dünya ekonomisinin yapısının aynı zamanda böyle bir statü değişikliğine izin verip vermeyeceği.

2. MİLLİ BURJUVAZİ KAVRAMI

Periferinin dünya ekonomisindeki pozisyonu, —eğer ekonomiyi bütün olarak inceliyorsak— olumsuz bir olgu gibi gözükür. Oysa ki bu katılma ülke içindeki sınıfların tümünün isteklerine karşın olmaz, olamaz. Salt koloniyel yağma dönemini aşınca, artık-değerin uçtan merkeze akması yapı içinde kendini devam ettiren, düzenli bir ilişkinin sonucu olarak ortaya çıkar. Bu düzenli ilişkinin kurulabilmesi, ve de kendini devam ettirebilmesi, yani ancak istisnai anlarda kaba kuvvet gerektirip diğer zamanlarda müdahalesiz işlemesi, ilişkinin sömürülen ülkede de belirli bir sınıf tarafından desteklenmesini gerektirir.

İkinci olarak da bu sınıfın ülke içinde öbür —ilişkiye karşı çıkabilecek— sınıflar üstünde hakimiyet kurabilmesi koşulu var. Yani emperyalizm ülke içinde bir köprü ayağı kurmadan yürütülemez. Fakat ülke içindeki sınıflardan hangisinin köprü ayaklığı işlevini göreceği önceden saptanabilecek bir şey değil. Yani «Komprador» yahut işbirlikçi burjuvazi denilen (ki bu ilerde tartışacağımız gibi yetersiz bir kavram) kesim önceden, kompradorluk niteliğini kazanmadan, tanımlanamaz, çünkü kompradorluk belirli bir andaki ilişkiyi belirtir, yoksa burjuvazinin o kesimi tabiatı icabı komprador olmaz. Demek istediğimiz şu: Ülke burjuvazisinin hangi kesiminin «komprador» olacağı, yani dünya burjuvazisi ile bütünleşme sürecinde ayrıcalık kazanacağı konjoktürel bir olay. «Komprador» kelimesi genel kullanımıyla ticaret burjuvazisini, daha doğrusu ithalat-ihracat ile uğraşan ticaret burjuvazisini çağrıştırıyor. Bir de ikincil bir çağrışım var. Komprador burjuvazi olunca, komprador olmayan bir burjuva-

zi olduğu, «Milli» burjuvazi kavramı da buradan çıkışlı. Madem ki komprador, işbirlikçi bir kesimi var burjuvazinin, o halde işbirlikçi olmayan, milliyetçi ve —daha da ileri giderek— dünya sermayesi ile bütünleşmeye karşı koyan bir kesimi de olmalı. Anlaşılacağı gibi bu milli burjuvazi kavramı da aynı sorunları çıkarıyor; konjonktürel bir olguyu yapısal terimlerle inceleme hatasına düşüyor.

Ülkenin ekonomik gelişmesinin belirli bir zamanında sermayenin belirli bir kesimi diğer kesimlere göre kendi durumunu değiştirmek, yani artık değerden aldığı payı yükseltmek için dünya sermayesiyle bütünleşmeye karşı çıkabilir. Örneğin periferiden tarım malları ihraç edildiği devrede, gerçi hakim sermaye kesimi ticaret sermayesi olabilir, ama bunun yanında ticareti tamamlamaya yönelik ve bu yüzden de dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi destekleyen bir «sanayi» sermayesi gelişip «komprador»ların yanında yerini alabilir. Aynı sermaye dünya ekonomisinin bir krizden dolayı daraldığı bir dönemde ithal ikamesi olasılıklarını görüp «milliyetçi» —veya politik deyimle— «anti-emperyalist» olarak kendini gösterebilir. Kriz konjonktürü sona erdikten sonra ise bir kere daha yüksek kârların dünya ekonomisiyle daha geniş bütünleşmeden doğacağı anlaşılabilir. Ülke olarak şunu ortaya atalım: Ülke içinde daima en yüksek kârlılığı arayan bir burjuvazi vardır. Bu burjuvazinin içindeki kesimlerden bazıları belirli kanjonktürlerde kendi çıkarlarını dünya ekonomisiyle bütünleşmeyle çelişkili bulabilirler. Bunların hangi kesimler olacağı dünya ekonomisinin gelişmesinin hangi dönemde olduğu, bu dönemde sermaye kesimlerinin hiyerarşisinin niteliği (yani merkezde hakim sermaye grubu 19. yüzyılın başında olduğu gibi ticaret sermayesi mi, yine aynı yüzyılın ileri

safhasındaki gibi sanayi sermayesi mi, yoksa Lenin'in **Emperyalizm**'i yazdığı dönemdeki gibi banka sermayesi mi), hangi uç ülkelerin hangi sermaye kesimleriyle bütünleştiği ve genel olarak da dünya ekonomisinin konjonktürel statüsü, yani genişleyip, daralması, kriz veya büyüme döneminde olması gibi olgular tarafından belirlenir.

Herhangi bir sermaye kesimi dünya ekonomisiyle bütünleşmeye karşı çıktığı zaman ülke burjuvazisinin o kesimine «milli» burjuvazi denilebilir. Fakat hatırlamak gerek ki tabiatı icabı ve yapısal olarak «milli» burjuvazi diye bir olgu yoktur. Sadece konjonktürel olarak, yani özgül koşulları saptadıktan sonra bu kavramı kullanmak mümkün. Fakat daha önce belirttiğimiz gibi kavramın ideolojik-politik çağrışımları o kadar çok ve karıştırılmış ki, belki de kullanılmaması yeğlenmeli.

Bu arada şunu da belirtmekte yarar var. Çoğunlukla milli burjuvazi-komprador burjuvazi çelişkisi olarak açıklanan bazı çelişkiler aslında sermayenin tekelleşme döneminde yutulma tehlikesi olan ufak sermayenin tekelci sermayeye karşı mücadelesidir. Ufak sermaye artık-değerden daha fazla pay kapabilmek için, daha doğrusu payını yitirmemek için salt ekonomik düzeyde kaybetmeye mahkûm olduğu bir mücadeleyi ideolojik düzeyde değişik bir kılık altında sürdürmeye çalışırken, büyük sermayenin özdeşleştiği «yabancı» sermayeye karşı olduğu için küçük sermayeyi objektif olarak ilerici gösteriyorlarsa bu ideolojiyi kendi içinde görme hatasından doğan bir saptırır. Yoksa, aynı hedef —demek ki aynı ideoloji— demek ki objektif ortaklık silsilesi ortaya çıkmazdı.

Farzedelim ki giderek küçük sermaye tekelci sermayenin yanında tamamlayıcı bir işlevi yerine getir-

meye başladı. Nitekim gelişmiş kapitalist ülkelerde böyle bir durum ortaya çıkıyor, çünkü ufak sermaye. tekelci sermayeye göre daha fazla risk alıyor, krizlerde yastık görevini görüyor, politik düzeyde de kapitalist ideolojinin en hararetli savunuculuğunu yapıyor. Ayrıca daha az örgütlü işçi çalıştırdığı için daha daha çok artık-değer çıkarıyor ve dolaylı olarak tekelci sermayenin kâr oranının yükselmesine izin veriyor. Özetle, küçük sermayenin sisteme katkıları olumlu yönde. Türkiye’de de böyle bir gelişme başlamış durumda, örneğin oto-montaj sanayiinde alt-kontratlar giderek küçük sermayeli atölyelere veriliyor. Büyük şehirlerde oto sanayi çarşıları herhalde ülkedeki otomobil yapımına yani tekelci sermayeye karşı değiller. Tekelci sermaye de bunların varlığına karşı değil. En fazladan küçük sermayenin çıkardığı artık-değerden daha yüksek pay alabilmek için onları örgütlemek, meselâ tekeli ismi altında servis, tamir istasyonları kurmak istiyor. Yoksa tamamen ortadan kaldırmak değil. Diyelim ki giderek bir denge oluştu, tekelci sermaye ile küçük sermaye çıkarılan artık-değeri paylaşmanın bir yolunu buldular, fiyatlar bu iki sermaye grubunun politik güçlerine oranla oluşuyor, böylece de artık değer kime ne kadar kâr getireceği saptanıyor. Böyle bir durumda, tekelci sermayenin paralelinde iş gören küçük sermaye, artık anti-tekeli, anti-emperyalist niteliğini yitirmiş olur. Ancak tekelci sermaye konjonktürel olarak dünya ekonomisiyle bütünleşme hızının yavaşlamasını isterse yine onun paralelinde tekrar «millî» kılığa girer.

Küçük sermayenin politik seçimleri «millî» burjuvazi kavramının yapısal yorumunun tutarsızlığına bir örnek. unu vurgulamak gerek: «Kavram yapısal değil, konjonktürel» derken hangi sermaye kesisi-

minin ne zaman «milli» olacağını tesadüfi olduğunu söylemiyoruz. Belirli özgül şartlar ortaya çıkınca, yani belirli bir konjonktürde, periferideki hakim sermaye kesiminin dünya ekonomisine bağımlılığın şeklini değiştirmeye çaba göstereceğini söylüyoruz. Semi-periferileşme çabası dediğimiz de bu: Hakim sermaye kesiminin dünya ekonomisi ile bütünleşmenin şartlarını değiştirmek amacı ile mevcut bütünleşmeye karşı çıkma eğiliminde olması. Yani belirli bir konjonktürel durumda «milli»leşmesi.

Bu arada şunu belirtelim, «milli»lik kavramı sermayenin kimin adına kayıtlı olduğu ile ilgili değil. Milli derken sermayenin nüfus cüzdanı gözönüne alınmadan sadece politik tercihi sözkonusu. Bu politik tercih ise ülke ekonomisinin ticaret yoluyla dünya ekonomisine ne derecede katılacağına ilişkin. Öyle durumlar olabilir ki köken bakımından yabancı olan fakat ülke içinde üretim faaliyeti gösteren sermaye ülkenin gümrük duvarlarının yükseltilmesini savunabilir.

Periferi ülkelerin nisbeten gelişmişlerinde çok görülen bir sermaye savaşımına burada dikkati çekmek istiyoruz. Çeşitli Latin Amerika ülkelerinde 1960'lar-da, Türkiye'de 1970'lerde gündeme gelen, sermaye fraksiyonları arasında bir çelişki sözkonusu. II. Dünya Savaşı sonrası tüketim mallarında ithal ikamesine girişen bir sanayi sermayesi gelişmişti, Teknoloji ve üretim mallarını ithal ederek dünya sermayesine bağlanan bu fraksiyon genellikle yüksek gümrük duvarlarından yararlanarak sanayileşmenin başlangıcında tüketicinin en çok talep ettiği malları ve bunların bir aşama ötesindeki dayanıklı tüketim mallarını üretiyordu. Niteliği gereği bu üretimin çoğunluğu montaj görünümünde ve dünya pazarında rekabete girilemeye-

cek bir maliyet yapısındaydı. İthal ettiği makina ve girdiler, ödemek zorunda olduğu patent hakları vb. maliyette önemli bir oran teşkil ettiği için ülke içi ücretlerin düşük olmasından tam anlamda yararlanamıyordu. Buna ek olarak pazarın nisbeten dar olduğu bir dönemde düşük kapasite ile kurulmuş, bu yüzden de en yüksek üretkenliğin altında bir üretkenlikle çalışan fabrikalarda üretim yapıyordu.

İkinci fraksiyon ise ithal ikamesi döneminden sonra üretime başlamış bir grup. Bunların kurdukları sanayiler yukarıda geliştirdiğimiz model çerçevesinde merkezden ihraç edilmiş sanayi kolları. Yani dünya fiyatlarından sattıkları zaman nisbeten düşük ücret seviyelerinin en ileri teknoloji ile beraber ortaya çıkardığı maliyet üzerinden normal kâr elde ediyorlar. Bu yüzden de kurdukları fabrikalar mümkün olan en ileri teknoloji ile ve en yüksek üretkenliğe izin veren büyüklükte oluyor. Bu üretim düzeyi ve de üretim yapılan sanayi kollarının dünya ekonomisi tarafından düşük ücretli ülkelere ihraç edilmiş olması, bu sermaye grubunun doğal olarak dış piyasaya dönük olmasını gerektiriyor. Halen olmasa dahi eğilim olarak üretimlerini öncelikle dış piyasada gerçekleştirecekler.*

İki sermaye grubunun bu görünümünden anlaşılacağı gibi aralarındaki rekabet öncelikle gümrük politikası üzerinde yoğunlaşıyor. Ürettikleri malların değişik pazarlarda satılmasına ve tüketici yönünden bir rekabet olmamasına rağmen ülke sanayinin bütün olarak alacağı yönü bu gruplardan hangisinin daha yüksek kârla çalıştığı, daha çok kredi imkânlarına sa-

* Bu konuya benzer bir yaklaşım için bkz. A. Hirschman «The Political Economy of Import Substituting Industrialization».

hip olduğu ve dolayısıyla da daha süratle büyüdüğü tayin ederek sanayiın gelişme çizgisi ve ülkenin dünya ekonomisi içindeki statüsünü belirleyecek. «Millî» lik açısından bakarsak, görüyoruz ki, aradaki mücadelelerin bu döneminde gümrük duvarlarının olduğu gibi kalıp yüksek kârların devam etmesini öngören birinci grup daha «millî» bir görünüm arz ediyor. Halbuki hiyerarşik statüyü değiştirmeye yönelik olan, bu ikinci grup. Bunlar montajcıların hakimiyetini yıkmak çabasıyla dünya ekonomisiyle daha bütünleşmiş, ticaretin daha serbest olduğu bir politika arzuluyor.

Bu örnek «millî» sermaye kavramının ne ölçüde konjonktüre özgü olduğunu gösteriyor. Demek ki belirli bir sermaye grubunun veya belirli sanayi kollarındaki sermayenin yapısal olarak bütünleşmeye karşı olduğunu söyleyemeyiz. Yine belirli sermaye kesimlerinin yapısal olarak dünya ekonomisinde statü değiştirmeye yönelik olduklarını söylemek daha da imkânsız.

Yukarda «isyan» senaryosu ile semi-periferileşmeye çalışan ülkelerde burjuvazinin bir kesiminin bütünleşmenin o andaki şekline karşı çıkıp, «milliyetçi» bir politika güderek sanayiın yapısını değiştirmek isteyeceğini belirtmiştik. Eğer bu kesim kendi istekleri yönünde bir politikayı devlete kabul ettirebilirse —yani hakim sermaye kesimi olursa— isyan senaryosunun başarı şartlarından bir tanesi yerine gelmiş olur.

XIII

3. GEÇİŞTE DIŞ KOŞULLAR

1930'larda ve 40'larda semi-periferileşme isyan senaryosuna uygun olarak gelişmiş. Günümüzde ise isyan senaryosunun işleyişi sadece «devrim» yapmış ül-

kelerde görülebiliyor. Merkezin politik gücü eskiye nisbetle daha yaygın. Buna ek olarak her bölgede dünya kapitalist sisteminin işlemlerinden pay alan ve merkezin desteğiyle disiplin kuvvetlerini güçlendiren semi-periferi ülkeler var. Bu yüzden merkezin daveti olmadan semi-periferileşmek, politik düzeyde şiddet kullanılmasını gerektiriyor. Statünün aynı kalmasını isteyen merkez ülkenin, onların uzantılarının ve ülkede periferi statüsünü yeğleyen sermaye kesiminin genellikle tasfiye edildiğini görüyoruz (Küba'daki gibi). Bu güçler şiddetle karşı konulmadığı takdirde ise merkez şiddet kullanarak periferilik statüsünün devamını sağlıyor (Şili'deki gibi). Günümüzde barışçıl yoldan semi-periferiliğe geçiş bu yüzden davetle oluyor. Dünya ekonomisinde merkezi oluşturan ülkelerin çoğunlukla politik gereksinimleri sonucu özellikle coğrafi konumları bölgesel hakimiyet sağlamaya elverişli, iç sosyo-politik koşulları uygun, ekonomik açıdan da belirli düzeyde bir sermaye birikimi sağlayabilmiş, bazı ülkeler semi-periferi statüsüne getiriliyorlar.

Bu davetin ülke içindeki yansıması sermaye grupları arasındaki çelişkide görülüyor. Nasıl ki isyan senaryosunda periferi ilişkilerini sürdüren sermaye ile daha ileri teknoloji getirmek isteyen sermaye arasında çelişki var; davet senaryosunda da semi-periferi statüsüne uygun teknoloji kullanan, ticaret ilişkilerini hem periferi, hem de merkez ile, hem sömürerek, hem de sömürülerek sürdürmek isteyen sermaye kesimi ile periferi sermayesi arasında çelişki ortaya çıkıyor. Fakat iki durum arasında önemli bir ayrılık var. Semi-periferiliğe davet edilen ülkenin bölgenin ticaretinde oynayacağı rol, yani hangi malları hangi periferi ülkelere satabileceği önceden belli. Semi-periferiliği tayin eden teknolojiyi geliştirmesi için de herhangi bir

mücadele vermesi gerekmiyor. Bu yüzden sanayide atılım yaparken bir yandan da kendisine ayrılmış pazarlarda satış yapabiliyor. Yani ülkenin dünya ekonomisinin dışına çıkmasına gerek olmadan semi-periferiliğe geçiş başlayabiliyor. Semi-periferi türü sanayide yatırım yapan sermaye kesimi belirli bir büyüklüğe ulaştınca mücadelesini politik düzeye aktarıyor. Devlet politikasının semi-periferi statüsünü desteklemesini bekliyor. Oysa yeni sermayenin istediği politika semi-periferiliğin gerektirdiği ticaret açıklığını, yani dünya ekonomisi bağlarının kuvvetlenmesini öngörüyor. Eski sermaye ise periferi statüsü dönemine özgü, genellikle belli oranda bir koruyuculuk, gümrük duvarları da içeren koşullar içinde gelişmiş. İşte bu yüzden davet senaryosu sermaye kesimlerinin çelişkisi açısından paradoksal bir görünüm ortaya çıkarıyor: Koruyucu politika isteyen periferik sermaye kesimi, daha çok bütünleşme isteyen ise semi-periferileşen sermaye kesimi. Aralarındaki çelişkinin politik sonucu semi-periferiliğe geçişin başırlıp başırlamayacağını belirleyecek bir faktör.

Şimdiye kadar milli burjuvazi diye yapısal bir kavram olmadığını, konjonktüre bağılı olarak burjuvazi içinde çelişen kesimlerden bir veya bir kaçının «milli» politika taraftarı olabileceğini gösterdik. Şimdi ise hangi konjonktürde burjuvazinin hangi kesiminin statü değiştirmeye yönelik bir ekonomi politikası arzulayacağını ortaya çıkarmak istiyoruz.

Hakim sermaye kesiminin tabiatına göre bütünleşmeye karşı çıkışı da ayrı bir karakter kazanır. Kapitalizmin gelişme süresinde önce ticaret sermayesi hakim sermaye durumundadır. Kapitalizme geçiş ise üretici sermayenin ticaret sermayesiyle beraber devreye girmesi anlamındadır. Gerçek kapitalizmin ekono-

mi içinde yayılması, tam bir geçiş olması için üretici sermayenin ticaret sermayesi üstünde hakimiyetini kurması gerekir. Bu aşamadan sonra üretici sermaye daha yüksek kâr elde eden ve bu yüzden de sermaye birikiminin yönünü tayin eden kesim olur. Kendi kendine kapitalizme geçmeyip de ticaret sermayesinin aracılığı ile dünya kapitalist sistemine girmiş periferi ülkede ise yine başlarda zorunlukla ticaret sermayesi hakimdir, çünkü kapitalizm öncesi üretim ilişkileri üstüne yerleşen dış kökenli ticaret sermayesi ekonomideki tek sermayedir. Sonradan ticaret sermayesinin öncülüğü ile girilen, yani ticarete yönelik üretim devrinde ticaret sermayesi hakimiyetini korur. Periferide endüstrileşme ise üretici sermaye ilk dönemde ithal ikamesi sonra da yan sanayiler kurarak, bu arada tarımda kapitalist üretimin kapsamına alarak hakimiyetini sağladığı zaman olur. Genellikle 1950 ve 60'larda periferi ekonomileri ticaret sermayesinin hakimiyetinden çıkıp üretici sermayenin en yüksek kârı bulduğu sanayi faaliyetlerine hız verdiler. Bu sanayileşme dünya ekonomisinin periferiye ihraç ettiği üretim faaliyetlerinin niteliği açısından aşamalandı. Bu arada semi-periferi statüsü için atılım yapan ekonomiler de atılım yaptıkları dönemlerde dünya kapitalist sisteminin semi-periferi ekonomisine verdiği rolün gerektirdiği sanayi kollarını geliştirdiler. Bu yüzden de periferide gözüken aşamalanmanın dışına çıktılar. Demek ki normal periferi ekonomilerde beklediğimiz sermaye kesimlerinin hakimiyeti ele geçirme sıralaması semi-periferileşme atılımı sürecinde bozulabilir. Üretici sermaye, örneğin, banka sermayesiyle işbirliği yapıp ticaret sermayesine karşı gelebilir. Fakat bu atılımı daha çok o andaki hakim sermaye kesiminden bekleyebiliriz. Ticaret olanakları kısıtlandığı sırada tüccarların ithal ikamesi sanayiini geliştirme çabası buna örnektir.

Tabii ki hakim sermaye kesimi hangi faaliyet ile uğraşıyorsa, buna göre dünya ekonomisiyle bütünleşmeye karşı çıkışı da ayrı bir nitelik gösterir. Örneğin, ticaret burjuvazisinin hakim olduğu durumu ele alalım: 2. Dünya Savaşı'ndan önce periferi ülkeler ticaret sermayesinin hakimiyeti altında tüketime yönelik mamul madde ithal edip tarım ürünleri ihraç ediyorlardı. Bu durumda bütünleşmeye karşı çıkmak dış ticareti azaltmakla özdeş olur. Yahut da kendiliğinden azalan dış ticaret karşısında ideolojik bir tutum olarak ticaret sermayesinin kendine yeni iş sahaları bulmasını sağlamak çabası ortaya çıkar. Bu yeni iş sahaları ithal ikamesi çerçevesinde olacaktır. Tabii ki ticaret sermayesi ancak ticaretten ithal ikamesine olan dönüşümü kendisinin başarabileceği bir ortamda bu değişikliği göze alabilir. Aksi takdirde ticaret hacminin azaltılması doğrudan doğruya ticaret burjuvazisine karşı bir hareket olarak kalacaktır ve diğer bir sermaye kesiminin hakimiyetinin kurulması yönünde bir gelişme olacaktır.

Ticaret olanaklarının kısıtlanmasının klasik örneği 1930'lardaki dünya buhranı. İhraç edilen hammadde ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesi uç ülkelerde faaliyet gösteren ticaret sermayesinin eline geçen artık değer oranını azalttı. Bazı sermayedarlar için iflas demek olan kâr oranının düşmesi ticaret sermayesinin bütününü politik düzeyde zor duruma düşürdü. Ulusal artıktan aldıkları pay azalınca ticaret burjuvazisinin devlet üzerindeki etkinliği de zorunlu olarak azaldı. İşte bu aşamada periferi devleti nisbeten bağımsız bir güç olarak ortaya çıkarabilme şansını buldu. Bürokratlar devletin politik gücünü yöneltmede kısmi bir özerklik kazandılar. Aynı sırada ticaret burjuvazisinin içinde bir grup buhranın şartlarını kendi

sermaye dönüşümü için elverişli olarak görmeye başladı. Buhranın getirdiği ticaret kısıtlaması içinde daha da yüksek kâr getiren ithal ikamesine yönelik sanayi yatırımları cazip duruma gelmişti. Bürokratlar ile ticaret burjuvazisinin bu kesimi bir araya gelerek dünya ekonomisinden uzaklaşmanın «milli» ideolojisini ortaya çıkardılar. Devletin politik güçleri sermayenin yaptığı aşamada gerekli toplumsallaşma sürecini mümkün kılmak ve hızlandırmak amacına hizmet ettiler. Buhranın getirdiği bu dinamik bazı durumlarda üretici sermayenin gelişmesini ve ticaret sermayesini altetmesini sağladı. Böyle durumlarda ülke dünya ekonomisi içindeki statüsünü değiştirerek periferilikten kurtulmuş oluyordu. Çoğunlukla bu dönüşüm kısa devreli oldu. Dünya ekonomisi savaş döneminde yeniden canlanınca ticaret sermayesinin kâr oranı tekrar yükseldi, önceden kurulmuş sanayi tesisleri ticaret faaliyetinin birer uzantısı olarak kaldılar. Ticaret burjuvazisinin karşısına çıkacak bir üretici sermaye gelişmesi de ertelenmiş oldu.

XIV

TÜRKİYE TARİHİNDEN ÖRNEKLER

1. DEVLETÇİLİK

Türkiye’de de devletçilik adıyla tanıdığımız iktisadi politika sözünü ettiğimiz koşulların ve taleplerin ürünüdür. 1930’larda bir yandan o zamana kadar hakim olan ticaret sermayesi zayıflamış, bir yandan da tüccarlarda eski faaliyetden çıkıp, krizin imkân verdiği yüksek kârlı üretim faaliyetlerine geçme arzusu belirmişti. Ticaret sermayesinin arzuladığı dönüşümü devlet eliyle örgütlemek bu isteğin doğal bir uzantısıydı.

dı. Devlet sermayenin boyutlarını büyötmek, yoğunlaşmayı sağlamak için gerekli politik gücü sağlayacaktır. Emek açısından ise, yukarıda belirttiğimiz gibi, ticaret sermayesi ücretli işçiye gereksinme duymayan bir sermaye. Ticaret sermayesi için mevcut düzenin meta üreten duruma gelmesi yeterli. Oysa üretici sermaye emeğin ücretle satılan bir metaya dönüşmesini gerektiriyor. Yani geleneksel iş düzeni yıkılırken gerçek işçi sınıfının ortaya çıkmasını istiyor. İşte bu yüzden de üretici sermayeye dönüşen ticaret sermayesinin devletin politik gücüne ihticayı var. Devlet, emeğin emek-gücü niteliğini kazanması için gerekli hukukî, politik ve ideolojik ortamı hazırlamakla görevli. 1935 iş kanununu bu açıdan incelemekte yarar var.

Devletçilik çerçevesinde sermayenin sanayie yönelişi sadece devletin toplayıcı ve örgütleyici işlevi ile olmuyor. Devletten beklenen bir rol daha var. O da devletin bazı altyapı ve kâr haddi düşük sektörlerde yatırım yapmayı üzerine alması. 1930'lerde Türkiye'de devlet tarımdan çıkardığı artık ürünü ve vergi gelirini özel mülkiyetli sermayenin girdi maliyetini düşürecek şekilde yatırıma çevirdi. Devlet sermayesi düşük fiyatlı, düşük kârlı ve çoğunlukla toplumsallaşmış metalar üretirken, özel sermaye de yüksek kârlı iş sahalarına yöneldi. Özel sermaye bu dönüşümü yaparken aynı anda ticarete azalın kâr haddini sanayide sağlamış oldu.

Sermayenin üretici sanayi sermayesine dönüşmesi o zamana kadar ülke ekonomisinde üretilmeyen metaların üretilmesi anlamına geliyor. Ülkenin nisbeten ticarete kapanması süresinde geliştirilen ekonomi eskisine nazaran farklı metaların ithalini ve ihracını, yani dünya ekonomisine girişin koşullarının değişmesini gerektiriyor. Yeni ihraç edilecek metalar eskileri-

ne oranla daha yüksek sermaye ile üretilen mallar olacak. İthalat ise tüketim mallarından üretim mallarına kayacak. Bir yandan da üretim güçlerinin gelişmesi zamanla ücretleri yükseltici bir etki yapacak. Demek ki ticaretle eskisine oranla daha az değer kaybı olacak. Bu iki nedenden dünya ekonomisine hem sömürerek, hem de sömürülerek girme şansı artıyor. Yani ülkenin semi-periferilik statüsüne oturması olasılığı beliriyor.

Fakat, yukarıda belirttiğimiz gibi, ülkenin içindeki hakim sermaye kesiminin statüyü değiştirecek bir gelişimi amaçlaması, ülkenin semi-periferi statüsüne geçebilmesi için gerekli koşullardan sadece bir tanesi. İkinci önemli koşul da dünya ekonomisinin durumu. Dünya ekonomik sisteminin içinde bulunduğu koşullara göre önceden periferi olarak belirli görevleri yerine getiren bir ülkenin statüsünün değişmesine izin verilip verilmeyeceği. Dünya ekonomisinin kriz döneminde olduğu zamanlar periferi statüsüne karşı çıkmak belirttiğimiz nedenlerden —ticaret sermayesinin zayıflamasından— dolayı kolay. Fakat dünya ekonomisi tekrar genişleme konjonktürüne geçince aynı isyankâr tavırı sürdürmek burjuvazinin işine gelmeyebilir. Dünya ekonomisinin genişlediği devreler —ki bu merkez ekonomilerinde birikim hızının artması demek— sistemin mevcut düzeyinin kolayca bozulamayacağı devreler. Demek ki isyan ve davet senaryoları üzerinde bir genelleme daha yaparsak şunu söylemek mümkün: Sistemin genişleme devrinde semi-periferiliğe geçiş, davet senaryosuyla uyumludur, sistem içinde belirli işlevleri yerine getirmek için olur. Oysa sistemin kriz döneminde semi-periferileşme çabasında olan ülke, sistemin düzeninin normal işleyişinden değil de, tersine, sistemin zayıflığı yüzünden isyankâr bir atılımda bu-

lunabiliyor. Genişleme döneminin statü değişmesine örnek Brezilya. 1960'larda sistemin işleyişini güçlendirmek amacıyla bir ileri karakol, alt-metropol kurma isteği vardı. Brezilya iç politik koşulları, bölge içindeki politik mevkii ve de kendi burjuvazisinin dönüşüm çabasıyla merkezin Latin Amerika'da uzantısı durumuna gelmeye hazırdı. Semi-periferilik bu konjonktürde gerçekleşti.

1960'lara hiç benzemeyen 1930 dönemine tekrar barksak Brezilya ve diğer bazı Latin Amerika ülkelerinin aynen Türkiye gibi atılımlarda bulunduklarını görüyoruz. Bu atılımların başarıya ulaşp ulaşmadıkları başka bir sorun. Niçin ulaşamadıklarını incelemek gerek.

Örnek olarak Türkiye'deki devletçiliğe eğilince başarıya ulaşamama nedenlerinin en önemlisinin II. Dünya Savaşı öncesinde Almanya ile girilen eşitsiz ilişki olduğunu görebiliriz. Nazi Almanya'sının ticaret nüfuzuna giren Türkiye, Almanya'nın merkez ekonomisine karşı periferi görevini yüklenmeye mecbur kaldı. Giderek ticaretinin büyük kısmı Almanya ile yapılr oldu. Daha önce başlayan sanayi yatırımları dönemi olguluğa erişmeden son buldu. Savaşın zorlaması da sermaye birikiminin sanayie yönelik kullanımını engelledi. 1946'ya gelindiğinde diğer birçok ülke gibi Türkiye'de de iç burjuvazi Marshall yardım programının başlattığı bağımlılığı kabullenmeye hazırdı. ABD'nin bütün dünyaya karşı oynadığı merkez rolü Türkiye'deki burjuvazinin işine geldi. Ticaret sermayesi bir kez daha kuvvetlendi ve bu sefer kapitalistleşen tarımı örgütleyerek periferi pozisyonunu pekiştirdi. 1950'lerin özellikle son döneminde çeşitli ekonomik dengesizliklerin sağladığı anormal kâr oranından faydalanarak ti-

caret sermayesi hakimiyetini sürdürdü.* Semi-periferilik hayali bir kere daha ertelenmiş oldu. Devletçilik süresince koruyucu politikaları kabullenmiş ticaret burjuvazisi yeni kâr sahaları «kompradorluğu» gerektirdiğinde hemen taraf değiştirip faaliyetini yeni statüye göre ayarlamaya başladı.

XIV

2. 1945 SONRASI GELİŞMELER

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni bir olgu var. O da şu: Artık periferi ülkede ticaret sermayesi tek sermaye değil. Çünkü merkezde hakim olan üretici sermaye o zamana kadar ticaret sermayesine bıraktığı periferiden değer aktarımı işlevini bizzat üstlenmeye başlıyor. Yani, periferide de üretici sanayi sermayesini geliştirmeye çalışıyor. Başka bir deyişle, 1945'ten sonra periferinin sanayileşmesi ile de statüsünü değiştirme anlamına gelmiyor. Sanayileşme, tam tersine, dünya ekonomisinin periferi ülkeden beklediği ve icabında o ülkelere empoze ettiği bir gelişme olabiliyor. Tabii ki bu gelişme merkezin denetimi altında oldu, yani belli bazı sanayi kollarında ve belli pazarlara yönelik bir şekilde. Merkez, özellikle, uluslararası kredi pazarlarının kontrolü vasıtasıyla 1950'lerde periferide ticareti tamamlayıcı bir sanayi gelişmesini öngörüyordu. T. Sınai Kalkınma Bankası'nın 1950'lerdeki faaliyeti bu bağlamda öğretici olacaktır. Demokrat Parti nin temsil ettiği sermayenin şehir kesimi de ambalajcı bir niteliği açıkça simgeler. Fakat

* Burada çok hızlı enflasyonun para-meta-para döngüsünde tüccarlara sağladığı kârdan ve dış ticaretin devletten alınan ayrıcalıklara bağlanmasıyla, ithalatçıların elde ettikleri büyük ranttan söz ediyoruz. Bu dönemde ithalat izni almak milyonlğın kesin garantisiydi.

DP'nin oluşturduğu ticaret burjuvazisi, tarım kapitalisti ve ambalajcı sanayici koalisyonu zamanla bozuldu. Hürriyet Partisinin DP'sine karşı çıkması, şehir burjuvazisi içinde ambalajcılıkla yetinmek istemeyen bir grubun olduğunu belirtiyordu. İdeolojideki liberalliği ciddiye alan ve bunun ekonomideki zorunlu uzantısını sanayileşmekte gören Hürriyet Partisi grubu, DP'nin hızlı sermaye birikimine yönelik iktisat politikasında umduklarını bulamamışlardı. aten 1950'de burjuvazinin hakim kesiminin ekonominin kapanma olasılığını reddedip uçuğu seçtiği ortadaydı. Daha sonra ortaya çıkan Hürriyet Partisi tepkisi merkez-periferi ilişkisi içinde sanayiın daha değişik bir rol oynamasını isteyen, ticareti tamamlamaktan çok ikame edici yatırımları öngören bir sanayi burjuvazisi yaratmaya yönelikti. Kore savaşının yarattığı elverişli koşullar bu iki grubun da DP çerçevesi içinde yeterli artık-değer bulabilmelerini sağlamıştı. Bu yüzden karşıtlığın su yüzüne çıkması için 1954 seçimlerine kadar beklenildi. Periferilik statüsünü bütünüyle kabullenmiş bir iktisadi yapı 1953'ten itibaren darboğaza girdi. Türkiye'nin ihraç ettiği hammadde ve tahıl fiyatlarının düşmesi, buna ek olarak da tarımda 1954'e kadar gerçekleştirilen girdi —toprak ve traktör— artırımının tavana ulaşması, bölüşülecek artığın hacmini kısıtladı. Burjuvazi arasında bölüşüm kavgası sertleşti, sanayileşmeye yönelik kesim Menderes'ten umduğunu bulamadığını farkettil. Fakat bu kesim henüz tek başına kuvvetini koyacak durumda değildi, en iyi ümitleri iktidar partisi içinde yeni yerleşmelerle politika değiştirilmesi ve bunun sonucunda kendilerine düşen payın büyümesi olabilirdi. İktidar partisi buna ancak bir şekilde cevap verebildi, yoktan var yaratmanın daha doğrusu elinde likid sermayesi olan kesimlerin diğer-

lerinden artık-değer çıkarmasının en kolay yolu olan enflasyonu ortaya atarak. Enflasyon dışarıda kalanların payını azaltarak burjuvazinin içindeki çelişkinin tekrardan örtü altına itilebilmesini sağladı. Fakat enflasyon - ödemeler açığı - devalüasyon - borçlanma - döviz krizi sıralaması ortaya çıkınca, bir müddet sonra iktidarın sihirli çözümünün kısa ömürlü olduğu anlaşıldı. 1960'a kadar hiç bir tarafın tam olarak memnun olmadığı bir rejim sürdürüldü. Gerçi Menderes birtakım altyapı yatırımları yapıyor, kolonya fabrikalarında kurdele kesiyordu, ama bunlar sanayie dönüşmek arzusunda olan burjuva kesimini tatmin etmekten uzak kaldı. 22 Şubatçılar ve 14'ler tasfiye edilince liberal, teknokratik karakteri iyice ortaya çıkan 1960 hareketi sanayi atılımı yapan sermayeye gereken teknik altyapıyı ve özellikle ideolojiyi sağlamak yolunda çok başarılı oldu. Devletçilik ve planlı iktisat yolunda kapitalist rasyonalitenin temelleri sağlamlaştırıldı, sistemin pürüzsüz işlemesine doğru ilerlenildi.

XIV

3. GENÇ TÜRKLERİN DENEMESİ

Türkiye'nin yakın tarihinde bir atılım çabası daha gözlenebilir. Fakat bu sefer kapitalist sistemin periferinin uçluğunu ödüllendirmesinden değil de zorla durdurulmuştu bu çaba. Hatta öyle bir zor ki ilk defa bütün dünya çapında bir savaşı gerektirecek güçte.* Ta-

* 1. Dünya Savaşı'nın bir bölüşüm savaşı olduğu açık. Özel olarak 1914'de en önemli ödül, Almanya'nın giderek üstünde tek başına hak ilan ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesiydi, iddiasını abartılmış bulmuyoruz. Bu iddia özellikle Alman tarihçilerine çekici geliyor. Almanya'nın savaşa başlamasının nedeni gerçekten de Orta Doğu'da parsa toplamak, çünkü kurulmuş emperyalist hiyerarşiye karşı çıkan Almanya; Fransa ve İngiltere ise kurulu düzeni savunuyorlar.

bii Birinci Dünya Savaşı arifesinde Genç Türklerin ekonomi programından ve imparatorluğun iktisadi atılımından bahsediyoruz. 1910 - 18 dönemi millî burjuvazinin palazlanmasında önemli adımlar atılan bir dönem. Bilhassa savaş süresince, gerek dış ticaretin durması, gerek yabancı sermayeli şirketlerin kâr transferi şeklinde dışarı akan artık-değerin (hiç olmazsa İngiliz ve Fransız payının) içerde kalması, gerek de enflasyon ve millî savaş duyguları içinde ücretlerin düşük tutulması, «millî» burjuvazinin sermaye birikim sürecini hızlandıran faktörler oldu. Politik iktidar iktisat politikası olarak zaten millî burjuvazi yaratılmasını benimsemişti: Sanayi Teşvik Kanunu, 1913 - 15 sanayi yatırımları, Osmanlı Yahudilerin ve dönemlerin bir nevi yerli burjuva sınıfı olarak lanse edilmesi bunun göstergeleriydi.

Genç Türk devri atılım yapmak ile semi-periferi statüsü arasındaki ilişkiyi de açıkça gösteren bir devir. Zira özellikle savaş dönemine bakarsak, biri politik ve ekonomik diğeri ideolojik düzeylerde gözlenen ikili gelişme bu semi-periferileşme çabasını tanımına tamamen uygun bir şekilde ortaya çıktığını kanıtlıyor. Birincisi İngiliz-Fransız eski ve daha çok malî emperyalizmine karşı yeni Alman emperyalizminin tercih edilmesi. Tabii tercihten çok bir zorunluluk sözkonusu. Eski ve özellikle malî emperyalizm yatırımını yapmış, politikasını yıllık faizin kesintisiz aktarılmasına dayanmış. Yani safi olarak dışarı çıkan kârın içeri giren sermayeye nazaran yüksek olması gerekiyor. Yeni emperyalizm ise kontrolünü güçlendirmek ve diğer sermayelerle rekabet edebilmek için kısa zamanda toplu sermaye yatırımı yapmaya mecbur. Yani Alman sermayesinin rekabeti ve girişimleri olmasa, dışarı transfer edilen kâr, toplam sermaye girişini açacak, 1870'lerde

olduğu gibi imparatorluk yeniden iflasını ilan edecek. Alman emperyalizmi devleti tekrar iflastan kurtarmış oluyor. Bu yüzden de I. Dünya Savaşı'na Almanlarla beraber girmemiz Enver'in kaprisi yahut da Talat'ın kurnazlığı değil. Yapısal zorunluğu olan bir tercih.

Bu yapısal zorunluluğun bir başka yönü ise Alman emperyalizmi karşısında «semi-periferi» rolünü kabul-
lenmek. Yani Orta Doğu'yu kendi nüfuzuna almak isteyen Alman sermayesi için ikinci istasyon oluşturmak. Yukarıda bahsettiğimiz gibi semi-periferilik merkez ile uç arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir statü, merkezin tek başına yapamadığı veya yapamayacağı gerek düzen koruyucu, gerek ekonomik işlevleri yerine getirecek bir ara statü.

Yukarıda söylediğimiz gibi coğrafi ve ekonomik bölgeleri gözönüne alınca şu sonuç çıkıyor: Bir bölgede birden fazla semi-periferi barınamaz. Bu sonuca bir kural daha ekleyebiliriz: Aynı ülke iki rakip emperyalist sermaye için de aynı zamanda semi-periferi olamaz. Yani Osmanlı devleti I. Dünya Savaşı arifesinde hem Alman, hem de İngiliz-Fransız sermayelerine ileri karakolluk görevi yapamazdı.

Tarihin Almanya lehine olmasının bir nedeni bahsettiğimiz yeni sermaye akımı olgusu. Diğer ise şu: Zaten İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı devletinin semi-periferi olmasına izin verecekleri yoktu. Onlar eski emperyalistleri olarak bütün Orta Doğu'yu tek tek ülkeler halinde hakimiyetlerine almak istiyorlardı. Özellikle burjuva devrimi derslerini gerektiğinden daha iyi öğrenmiş Genç Türklerin bağımsızlık sloganlarının bütün Arap dünyasında milliyetçilik akımlarını körüklemesi emperyalist düzeni tehlikeye düşürebilirdi. Almanya ise Orta Doğu'ya yeni giren bir sermaye olarak önce köprü başını ele geçirmek, sonra da tren

yolunu içerlere doğru uzatarak nüfuzunu artırma politikasını güdüyordu. Bu politikanın başarı sı köprü başının gücüne bağlıydı; demek ki devleti güçlendiren Genç Türk atılımı bir noktaya kadar desteklenecekti. Nitekim 1910'da İstanbul'un borç isteğine Paris ve Londra red cevabı verince Cavit Bey'in Berlin'e gidip borcu temin etmesi Alman basınında bu perspektiften yorumlanmıştı.

Gördüğümüz gibi semi-periferinin merkeze bağımlılığı ekonomik-politik ve ideolojik olarak hazırlanmış. Bir de ilişkinin diğer yönü var, yani semi-periferinin uca bağlılığı. Buna da yine Genç Türklerin politikasında ve devrin popüler ideolojisinde gözlemek mümkün. Bir kere şunu hatırlatmakta fayda var: Osmanlı devleti bir imparatorluk, yani, ülke değil. Bazı bölgeler diğerlerine nazaran daha gelişmiş, ücretler daha yüksek. Bu yüzden farklılaşma ülkelerarası olacağı yerde imparatorluğun çeşitli bölgeleri arasında olabiliyor. Nitekim Genç Türklerin ittihatçı kanadının iktidarı ele geçirmesi bu farklılaşmanın kimin lehine işleyeceğini belirledi. Prens Sabahattin ve adem-i merkeziyetiler partiyi kaybedince bir tür devletçi, merkeziyetçi ittihatçılar politikayı çizmeye başladılar. Merkeziyetçilik bu dönemde ancak giderek dışarı bağlantısı kuvvetlenen, İstanbul'la ilişkileri zayıflayan eyaletlerin daha sıkı kontrol altına alınması demek olabilirdi. Eğer İstanbul, Selanik ve İzmir'de burjuvazi yaratılacaksa bu burjuvaziye gerekli pazar, yeni «uç» işte bu eyaletlerde bulunacaktı.

Yeni ittihatçıların politikasında imparatorluğun içinde sömürülen bölge yaratmak vardı ama, bunun hangi bölge olacağı hakkındaki görüşler zamanla farklılaştı. Başlarda, Alman baskısı ile de Orta Doğu Irak, Filistin, Suriye, Arabistan'a bu rol verilmişti. Sa-

vaş sırasında ise bu görüş deðişti. Savaş sırasında bütün ittihatçı lider kadrosu sonradan Enver'in tek başına girdiği Türkistan hareketini ciddiye almışa benzer. Savaş sırasında İstanbul'daki fikir hareketleri daha da açık kanıtlıyor bunu. Bir yanda Türkçülük konferansları bütün Türklerin tek çatı altında birleşmesi (yani Türkistan vb.'nin Rusya sömürsünden çıkıp İstanbul burjuvazisi vasıtasıyla Alman sömürü alanına girmesi) tartışılıyor; diğer yandan Orta Doğu'nun İstanbul hakimiyetinde kalmasına yönelik pan-İslamik görüşler.

İttihatçıların Alman sermayesinin desteği ve davetiyle girdikleri deney, savaşın Osmanlı İmparatorluğu aleyhine sonuçlanması ile başarı şansını yitirdi. İmparatorluk bölündü, savaş konjonktürü ile sağlık kazanan dünya ekonomisi eski Osmanlı eyaletlerini merkez ekonomiler arasında bölüştürdü. Türkiye de 1920'lerde tekrardan periferi statüsüne oturdu.* Önce dünya, sonra da Yunan savaşlarının bozduğu denge yeniden kuruldu. Türkiye, tekrardan ticaret sermayesinin hakimiyetinde ihraca yönelik tarım malları üreten bir periferiye dönüştü. 1920'lerin gelişmesi dünya krizi ile kesintiye uğradı, fakat 1950'lerde aynı noktadan bir kere daha başladı.

XIV

4. GÜNCEL DURUM

Günümüzdeki semi-periferileşme çabaları hakkında iki noktaya dokunduk yukarda. Bunlardan birin-

* Bkz. Ç. Keyder, **Bir Periferi Ekonomisinin Yapısı: Türkiye 1923 - 1929, 1979'da çıkacak.**

cisi isyan senaryosunun politik devrim olmadan geçerli olamayacağı, bu yüzden de günümüzdeki barışçı statü atlama çabalarının davetle olduğu. İkincisi ise davet senaryosu durumunda sözkonusu ülkenin bir süre periferi ve semi-periferi statüsü arasında bocalayacağı ve sanayi yapısında her iki statünün nitelendirdiği üretime raslanacağı. Bu ikinci noktadan çıkan bir ikincil sav da periferi statüsünün korunmasını tercih eden sermaye ile semi-periferiliğe geçmek isteyen sermaye arasında bir mücadele olacağı ve devletin ekonomi politikasını etkilemek için bu mücadelenin politik düzeyde de sürdürüleceği.

Türkiye'nin güncel kriz konjonktürü bu çelişkileri sergiliyor. Kriz dönemleri çelişik gelişme seçenekleri arasında seçim yapmaya zorlayan konjonktürlerdir. Nitekim, krizin öncelikle dış ekonomik ilişkiler alanında ödemeler açığı ile hissedilmesi, ülke ekonomisinin dünya sistemi içindeki yerinin sözkonusu olduğu bir çelişkinin yaşandığını kanıtlar. Türkiye ekonomisi periferi bağıntılarını devam ettirecekse, geleneksel dış ticaret kompozisyonunu sürdürecektir, gümrük duvarları arasında saklanmış bir sanayi sektörü öncelikle iç pazara yönelik üretim yapacaktır. Bir statü değişikliği ise dışa açılmayı, giderek sanayi malları ihracatını artırmayı içerir. Şu andaki kararsız durum bir yandan ülke içi çelişkinin devamını yansıtıyor, bir yandan da güncel krizi güçlendiriyor. İktidarın politik seçimleri çelişkinin nasıl çözümleneceğini kaçınılmaz olarak etkileyecek. Plan stratejisi ve AET karşısındaki tutumdan en ufak politik kararlara kadar, bütün tedbirler Türk ekonomisinin dünya sistemindeki statüsünün belirlenmesine katkıda bulunuyor. Ekonominin kriz konjonktürü ve sermaye fraksiyonlarının çelişkili durumları, devlet mekanizmasına ayrıcalıklı bir konum ta-

nıyor. Bu yüzden de bu bağlamda devletin aldığı kararlar çok önemli. Üçüncü dünyacılığın Türkiye ekonomisinin gerçeklerine ters düştüğünü söylemiştik. Tam periferi statüsündeki ülkelerle Türkiye'nin hiç bi ortak yanı yok. Ancak bu ülkeleri «aldatıp» böylece ayrıcalıklı pazar kazanmak gibi pragmatik bir düşünce üçüncü dünyacılığı haklı gösterebilir. Dünya standartlarıyla etkin olan —dünya pazarlarındaki fiyatlarla rekabet edebilecek maliyet yapısı olan— sanayi kollarının gelişmesini sağlamak ister istemez, ülke ekonomisini dışarıya açmakla olur. Ancak bu açıklıkla çeşitli şekillerde korunup rant sağlayan, aslında kapitalizmin gelişmesine engel yaratan, birtakım ticarî ve sınai faaliyetler tasfiye edilebilir. Hesapladığımıza göre Türkiye'nin GSMH'sının dörtte biri uygulanan çeşitli koruma tedbirlerinden doğan fiyat artışlarıyla ranta dönüşüyor* Yani koruma tedbirleri bir şekilde ayrıcalık kazanmış tüccar ve sanayicilere GSMH'nin % 25'i kadar bir fazla kâr sağlıyor. Örneğin AET'ye üyelik sürecinin hızlandırılması gibi bir karar, bu fazla kârı giderek ortadan kaldıracak, ekonomik artığın daha etkin bir kullanımını sağlayacaktır. Şunu söyleyelim ki, bu son teşhis «kapitalist dünya sistemi içinde Türkiye'nin ekonomisi nasıl gelişebilir» sorununa bir çözüm olarak ileri sürüldü. Amacımız normatif, değerlendirmeye yönelik, bir seçim yapmak değildir.

Eğer normatif seçimler sözkonusu ise, daha önce de vurguladığımız gibi, ekonomi düzeyindeki teşhisler ve çözümlemeler yetersiz kalacaktır. Normatif seçimler için ekonominin gelişme türünün beraberinde getirdiği politik, ideolojik ve kültürel ortamlar da gözönüne alınmalıdır. Örneğin tüm «üçüncü dünya» ül-

* Ş. Pamuk'la beraber yaptığımız yayımlanacak bir çalışmaya göre.

keleri içinde sadece Hindistan ve Meksika'da burjuva demokratik özgürlüklerin devam ettiğini gözönüne alırsak, bu bloğa katılmakla diğer yüze yakın ülkenin politik durumuna düşme arasındaki ilişkiyi iyi değerlendirmemiz gerekir. Aynı şekilde AET ile ilgili tartışmada sadece ekonomiye bakarak koruyucu bir milli ekonomi perspektifine saplanmak yeterli olmayacaktır.* Avrupa ile bütünleşmenin demokrasiye sağladığı güvence, işçi sınıfının giderek karşısında aynı sermayeyi bulması, Avrupa'daki sol hareketle kurulabilecek ilişkiler ve genellikle politik-ideolojik ortamın beklenilecek zenginleşmesi, belki de öncelikle gözönüne alınmalıdır. Özellikle alternatifler iyice teşhis edilirse...

Ancak bütün özgürlüklerin varolduğu bir ortamda örgütlenme, kültürel ve ideolojik dönüşüm gerçekleştirilebilir. Bu yüzden solun, kendi amaçlarının sürdürülebilmesi açısından, en duyarlı olması gereken konu demokratik bir politik ortamın korunması olmalıdır. Ekonomiye ilişkin seçenekleri de öncelikle bu perspektiften değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirme yapılırken belki daha düşük bir büyüme hızına razı olup demokratik özgürlüklerin devamı ihtimalini yükseltmek tercih edilecek bir seçenek olacaktır.

Bu denemeyi yazarken amacımız kapitalizmin ekonomist eleştirisinin yetersiz olduğunu belirtmektir. Kapitalizmi, ekonomik büyüme sağlamıyor, sanayileşmeyi geri bıraktırıyor vb. gibi nedenlerle eleştirmek kanımızca yetersiz ve klasik Marksist düşünceden çok milliyetçi, büyümeci bir görüşten kaynaklanıyor. Eğer özlenen daha çok mal üretilmesi, daha çok fabrika ku-

* Kaldı ki, yukarıdaki tartışmadan anlaşılacağı üzere, AET'ye üyeliğin, birçoklarının iddia edildiği gibi «sanayile veda» anlamına gelmediğine inanmıyoruz.

rulması ise, kapitalizm bu sonuçları ortaya çıkaracak nitelikte bir sistem. Sadece daha hızlı ve «çarpık» olmayan bir ekonomik büyüme isteğiyle veya sermayenin nüfus kağıdının değişmesi amacıyla sistemi eleştiren bir görüş tarzı, herhalde «sol» olarak kabul edilmemeli. Sol görüş, insanların güzel yaşamasını engelleyen her şeye karşı çıkmalı. Bu engellerin içinde şüphesiz ekonomik eşitsizlik de var. Fakat politik eşitsizlik, karar verme sürecine katılmama, aynı derecede önemli.

Kapitalist sistem özellikle ekonomiyi putlaştırarak, meta fetişizmi yaratarak insanların sistemi kabullenmelerini sağlıyor. Sistemin kendi varlığını haklı göstermesi ise politik eşitsizliği sürdürmesinden, hayat tarzını cenderede tutan ideolojik, toplumsal baskılar yaratmasından kaynaklanıyor. İşte «sol» görüş her düzeyde bu baskılara karşı koymak, baskıları sürdüren güç kurumları ve aygıtlarıyla mücadele etmek zorunda. Bunu yaparken de en azından geniş boyutlarıyla düşünülmüş, insanları yabancılaştırmaktan kurtaran, her düzeyde —iş yeri, yerleşme birimi, ülke— aracısız politik katılma sağlayan, ideolojik alternatiflerin gündel tartışmaya sansürsüz açık olduğu, bir hayat tarzını gözönünde bulundurmaya mecbur. Günlük hayatın mekanizmaları ile kendini ayakta tutan bir sisteme ve toplumsal engellere karşı koyabilmek muhakkak ki ekonomi fetişizminden daha zor, daha çok kişisel çaba gerektiren bir uğraş. Ama, ancak böyle bir mücadele ve doğuracağı sonuçlar gerçek ve değerli bir dönüşüm sağlayabilecektir.

KAYNAKLAR

- AKSOY, A. (Derleyen): *Az gelişmişlik ve Emperyalizm* İstanbul, 1975.
- AMİN, Samir:
- *L'Accumulation à L'échelle mondiale*, Paris, 1970.
 - *Le développement inégal*, Paris, 1973.
 - *L'échange inégal et la loi de la valeur*, Paris, 1973.
 - *L'Imperialisme et le développement inégal*, Paris, 1976.
- ANDERSON, P. *Passages from Antiquity to Feudalism* Londra, 1974.
- AVİNERİ, S. (Derleyen): *Karl Marx on Colonialism and Modernization* New York, 1968.
- BARAN, Paul: *Büyümenin Ekonomi Politikası*, İstanbul, 1974.
- BERGER, J. ve MOHR J. *Yedinci Adam* İstanbul, 1977.
- BRENNER R. «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism» *New Left Review*. 104, 1977.
- BETTELHEIM, Charles: *Les luttes de classes en URSS*, Paris, 1974.
- BOEKE J. H: *Economics and Economic Policy of Dual Societies* New York, 1953.
- BUKHARIN, Nikolay: *Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm*, İstanbul, 1975.

DESAİ, M: *Marxist İktisat Teorisi*, İstanbul, 1977.

EMMANUEL, Arghiri:

- *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade* (C. Bettelheim'in önsözü ve ekleriyle) New York, 1972.
- «Beyaz Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti», *Birikim*, 2.
- «Myths of Development versus Myths of Underdevelopment», *New Left Review*, 85.

FOSTER-CARTER, A: «From Rostow to Gunder Frank:

- Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment,» *World Development* IV, 3, 1976.
- «The Modes of Production Contrversy», *New Left Review*, 107, 1978.

FRANK, A.G.: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, 1968.

GOULDNER A. W: «Prologue to a Theory of Revolutionary Intellectuals,» *Telos*, 26, 1976.

GRANOU, André: *Capitalisme et mode de vie*, Paris, 1972.

GUTELMAN M: *Structures et Reformes Agraires* Paris, 1974.

HABAKKUK, H. J: *American and British Tecnology in the Nineteenth Century* Cambridge, 1962.

HABERMAS, J: *Towards A Rational Society* Boston, 1970.

HİRSCHMAN A: «The Political Economy of Import Substituting Industrialisation» *Quarterly Journal of Economics*, 1968.

İSLAMOĞLU, H. ve KEYDER, Ç: «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri», *Toplum ve Bilim* I, 1, 1977.

KAY, G: *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis*, London, 1975.

KEYDER, Ç:

- *Bir Periferi Ekonomisinin Oluşumu: 1923-29 Döneminde Türkiye. 1979'da çıkacak.*
- «Dünya Parası ve Kriz,» *Birikim*, 16.
- «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production,» *Economy and Society*, V, 2.
- «Surplus,» *Journal of Peasant Studies*, II, 2.

KREYE, O: *World Market-Oriented Industrialization of Developing Countries: Free Production Zones and World Market Factories*, Starnberg, 1977.

- KRUEGER, Anne O: *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey*, New York, 1974.
- KURMUŞ, O: *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974.
- LACLAU, E: «Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm», *Birikim*, 1.
- LERNER, D: *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York, 1958.
- LUXEMBRUG, R: *The Accumulation of Capital*, New York, 1956.
- MARX, K:
- *Capital* vol. I, NLR baskısı, Londra, 1976.
 - *Kapital*, 3. cilt, İstanbul, 1978.
- MELOTTİ, U: *Marx and the Third World*, Londra, 1978.
- NAİRN, T: *The Left Against Europe?* Londra, 1973.
- PALLOIX, C: *L'économie mondiale capitaliste et les firmes multinationales*, (2. Cilt), Paris, 1975.
- PAYER, C: *The Debt Trap*, London, 1974.
- POULANTZAS, N: «Internationalisation of Capitalist Relations and the Nation-State», *Economy and Society*, IV, 2.
- RADİCE, H. (Derleyen): *International Firms and Modern Imperialism*, London, 1975.
- RATHMANN, L: *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1976.
- ROSTOW, W. W: *The Stages of Economic Growth, A Non-communist Manifesto* Cambridge, 1960.
- ŞENİ, N: *Emperyalist Sistemde «Kontrol Sanayii» ve Ereğli Demir-Çelik* İstanbul, 1978.
- VERNON, R: «International Investment and International Trade in the Product Cycle» *Quarterly Journal of Economics*, 1966.
- WALLERSTEIN, I: *The Modern World-System*, New York, 1974
- «The Rise and the Future Demise of the World Capitalist System», *Comparative Studies in Society and History*, 1974. (Türkçesi: *Toplumcu Düşün*, 3, 1978)
 - «Three Paths to National Development in 16 th Century Europe», *Studies in Comparative International Development*, 1972.
 - «Dependence in an Interdependent World: the Limited Possibilities of Transformation within the Capitalist World Economy», *African Studies Review*, 1974.

